BHAASA NATAKA CHAKRAM

PRATIMA NATAKAM

(Under the Project of Content Generation with a view to develop E-Databank, E-Learning and E-Sources of Sanskrit Text.)

Chief Director

Prof. RADHA VALLABH TRIPATHI
Vice Chancellor

Director

Prof. K. T. MADHAVAN
Principal, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Guruvayoor Campus

National Coordinator

Dr. SHUKLA MUKHERJEE
Project Officer
(RSKS,New Delhi)

Coordinator

Dr. E. M. RAJAN

Asst. Coordinator

Dr. C. SANTHA
Department of Sahitya
Rashtriya Sanskrit Sansthan,
(Deemed University)
Guruvayoor Campus, Puranattukara

भास्सनाटकचक्रम्

प्रतिमा नाटकम्

भारतसर्वकारस्य योजना (Content Generation with a view to develop E-Databank, E-Learning and E-Sources of Sanskrit Text.)

प्रधाननिदेशकः

आचार्य राधावल्लभत्रिपाठी
कुलपतिः

निदेशकः

आचार्य के.टि. माधवः
प्राचार्यः, गुरुवायूर् परिसरः

राष्ट्रियसंयोजिका

डा. शुक्ला मुखर्जी
परियोजनाधिकारी
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्, नवदेहली

प्रधानसंयोजकः

डा. इ. एम्. राजन्,
परिसरसाहित्यविभागाध्यक्षः, गुरुवायूर् परिसरः

उपसंयोजिका

डा. सि. शान्ता
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्,
(मानित विश्वविद्यालयः)
गुरुवायूर् परिसरः पुरनाट्टुकरा।

आमुखम् - प्रतिमानाटकम्

महाकवे भासस्य त्रयोदशरूपकेषु प्रतिमानाटकमन्यतमम्। अस्मिन् नाटके सप्ताङ्कारसन्ति रामायणकथामाश्रित्य विरचितेऽस्मिन् रामस्य वनवासादारभ्य रावणवधान्ता कथा अतिचारुतया उपवर्णिता। रामायणकथां परिग्रह्य तत्र स्वप्रतिभानुसारं परिवर्तनानि कृतानि। इक्ष्वाकुवं श्यानां महीपानां दिवङ्गततया देवायतनेषु प्रतिमाः प्रतिष्टापितास्तासु दशरथस्यभूपस्य प्रतिमायाः प्रतिष्टापनं दृष्ट्वा भरतस्य भूतवृत्तान्तज्ञानेन 'प्रतिमा' नाटकमिति साज्ञा। रामस्य कुशलतावगमनार्थं सुमन्त्रस्य वनम्प्रति प्रस्थानम्। आश्रमागतस्य रावणस्य रामेण कृतमातिथ्यं, रावणस्य पौरोहित्ये रामस्य पितृश्राद्धाचरणं, रामसाहाय भरतस्य लङ्कागमननिश्चयेत्यादि मनोमिरामाः कल्पनाः कविप्रसूता एव सन्ति। लङ्कतो निवृत्तस्य सीतालक्ष्मणसहितस्य रामस्य दर्शनाय मातृपौरादिभिः सह भरतस्य काननगमनमपि कविना अतिप्रग्लभे न वर्णितम्।

प्रतिमानाटके प्रयुक्तभाषा सरला, सरसा सहजा च। शैली स्वाभाविकी। वर्णने सजीवता शक्तिमत्ता, यथार्थता सूक्ष्मता च परिलसति। पात्रचित्रणे व्यक्तिवैचित्र्यं तथा नाटकीयगुणसम्पन्नता च परिदृश्यते।

घीरोदात्तः श्रीरामः प्रतिमानाटके नायकः। कैकेयीं प्रति भक्तिभावेन सः वदति –

यस्याः शक्रसमो भर्ता मया पुत्रवती च या

कुले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति।

पितृभक्तिः, मातृभक्तिः, तथा भ्रातृभक्तिः च अस्मिन् पूर्णतया विभन्ति। रावणेन एवं प्रशंसितम् - - कौसल्यामात। इह स्थमेव भवन्तं पूजयति हिमवान्' इति। अस्य उदात्तता अन्ते एवं कृतज्ञताप्रकटनेन सुस्पष्टं भवति – 'सहायानां प्रसादाद् वर्धत' इति कथ्यताम्। इति। एवं आदर्शपुरुषत्वेन वर्णितः रामः नायकत्वेन परिलसति।

नायिका सीता उदात्तगुणयुक्ता, उज्ज्वला च वर्णिता। सर्वोपरि भरतस्य पात्रचित्रणे अतिश्रद्धालु भूत्वा विराजते भासकविः। अयोध्यावृत्तान्तमाकर्ण्य स वदति –

अयोध्यामटवीभूतां पित्रा मात्रा च वर्जिताम्

पिपासार्तोऽनुधावामि क्षीणतोयां नदीमिव   - इति।

एवं - नायोध्या तं विनायोध्या सायोध्या यत्र राघवः इत्याद्युक्तयः भ्रातृप्रेम्णः तथा धर्मप्रभावस्य च दृष्टान्ता एव।

एवं कथापात्राणि अत्यन्तं सूक्ष्मतया वर्णितानि। अलङ्गाराणां उचितप्रयोगे भासकवेः अनितरसाधारणं वैभवमस्मिन्नाटकेऽपि सुष्टुतरां भाति।

एवं रङ्गमञ्चे सम्यक् अभिनेतुं, सहृदयहृदयमञ्चे सम्यक् रसप्रतीतिं जनयितुं च योग्यं प्रतिमानाटकमित्यत विदुषां विमतिर्नास्चि। तस्मादेव मानवलोकस्य नितान्तमेव हितकारि भूत्वा विराजते काव्यलोके प्रतिमानाटकम्।

ऐदंप्राथम्येन संस्थानेनायं प्रोजक्ट् पद्धतिः विविधपरिसरेषु आयोज्यते। तत्र गुरुवायूर्परिसरस्य कृते साहित्ये नारायणीयं भासनाटकचक्रञ्च दत्तमस्ति। एतच्च राष्ट्रियसंस्कृतसंस्यानस्य मानितविश्वविद्यालयस्य कुलपतीनां आचार्याणां राधावल्लभत्रिपाठिमहोदयानामसीमानुग्रहेण प्राप्तमिति तेभ्यः मुख्यसंपादकेभ्यः कृतज्ञताप्रसूनमालास्समर्प्यन्ते। एतस्य भासनाटकचक्रस्य सम्पादकाः आचार्याः परिसरप्राचार्याः प्रोफसर् के. टि.माधवन्महाभागा इति तेभ्योऽपि धन्यवादसुमनोमाल्यानि वितीर्यन्ते। एतस्याशुद्धिनिरीक्षणं विभागीयाः डा. पि. इन्दिरा, डा. सि. एस्. शान्ता, डा. पी. वि. श्रीदेवी, श्री. ए. एम्. सि. त्रिविक्रमन् नम्बूतिरि श्चाकुर्वन्, टङ्कणं डाटा एन्ड्रि ओप्परेटर श्रीमती जोर्लिन्जोषी अकरोदिति सर्वेभ्यः हार्दं कार्तत्ज्ञं विनिवेदयामि ।।

इत्थं सहृदयविधेयः,

डा. राजन् इ. यम्.,

साहित्यविभागाध्यक्षः,

गुरुवायूर् परिसरः।

प्रतिमानाटकम्

पात्राणि

सूत्रधारः		
नटी		
विजया	—	प्रतिहारी ।
काञ्चुकीयः	—	
अवदातिका	—	चेटी सीतायाः ।
सीता	—	रामपत्नी ।
रामः	—	दशरथस्य ज्येष्टः पुत्रः ।
लक्ष्मणः भरतः शत्रुघ्नः	—	दशरथस्यपुत्राः ।
राजा दशरथः	—	कोसलाधिपः ।
नन्दिनिका	—	अपरा चेटी सीतायाः ।
चेटी		
सुमन्त्रः	—	दशरथस्य सारथिः ।
कौसल्या	—	दशरथस्य पट्टमहिषी — रामस्य जननी ।
सुमित्रा	—	दशरथस्य महिषी — माता लक्ष्मणस्य शत्रुघ्नस्य च ।
कैकेयी	—	दशरथस्य महिषी — माता भरतस्य ।
सुधाकरः	—	
भटः	—	
देवकुलिकः	—	प्रतिमागृहरक्षकः
सूतः	—	भरतस्य
तापसी	—	
रावणः	—	राक्षसराजः— लङ्केश्वरः -
वृद्धतापसौ नन्दिलकः च	—	जनस्थानवासिनः

प्रतिमा

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः।)

सूत्रधारः

सीताभवः पातु सुमन्त्रतुष्टः

सुग्रीवरामः सहलक्ष्मणश्च।

यो रावणार्यप्रतिमश्च देव्या

विभीषणात्मा भरतोऽनुसर्गम्।।१।।

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य।)

आर्ये, इतस्तावत्।

(प्रविश्य)

नटी - अय्य इआम्हि। (आर्य, इयमस्मि।)

सूत्रधारः - आर्ये, इदमेवेदानीं शरत्कालमधिकृत्य गीयतां तावत्।

नटी - अय्य, तह। (गायति।)(आर्य, तथा)

सूत्रधारः - अस्मिन् हि काले

चरति पुलिनेषु हंसी काशांशुकवासिनी सुसंहृष्टा।

(नेपथ्ये)

अय्य, अय्य। (आर्य, आय।)

(आकर्ण्य।)

सूत्रधारः - भवतु विज्ञातम्

मुदिता नरेन्द्रभवने त्वरिता प्रतिहाररक्षीव।।२।।

(निष्क्रान्तौ।)

स्थापना।

प्रथमोऽङ्कः

(प्रविश्य।)

प्रतिबारी - अय्य को इह कञ्चुईआणं संणिहिदो। (आर्य के इह काञ्चुकीयानां संनिहितः।)

काञ्चुकीयः - भवति, अयमस्मि। किं क्रियताम्।

प्रतिहारी - अय्य! महाराओ देवासुरसङ्गामेसु अप्पडिहदमारहो दसरहो आणवेदिसिग्धं भट्टिदारअस्स रामस्स रज्जप्पहाव,ञ्जोअकारआ अहिसेअसम्भारा आणीअन्तु त्ति। (आर्य, महाराजो देवासुरसङ्ग्रामेष्वप्रतिहतमहारथो दशरथ आज्ञापयति। शीघ्रं भर्तृदारकस्य रामस्य राज्यप्रभावसंयोगकारका अभिषेकसम्भारा आनीयन्तामिति।)

काञ्चुकीयः - भवति, यदाज्ञप्तं महाराजेन, तत् सर्वमुपस्थापितम्। पश्य।

छत्रं सव्यजनं सनन्दिपटहं भद्रासनं कल्पितं
न्यस्ता हेममयाः सदर्भकुसुमास्तीर्थाम्बुपूर्णा घटाः।
युक्तः पुष्यरथश्च मन्त्रिसहिताः पौराः समभ्यागताः
सर्वस्यास्य हि मङ्गलं स भगवान् वेद्यां वसिष्ठः स्थितः।। ३।।

प्रतिहारी - जइ एव्वं, सोहणं किदं। (यद्येवं, शोभनं कृतम्।)

काञ्चुकीयः - हन्त भोः

इदानीं भूमिपालेन
कृतकृत्याः कृताः प्रजाः।
रामाभिधानं मेदिन्यां
शशाङ्कमभिषिञ्चता।।४।।

प्रतिहारी - तुवरदु तुवरदु दाणि अय्यो। (त्वरतां त्वरतामिदानीमार्यः।)

काञ्चुकीयः - भवति! इदं त्वर्यते।

(निष्क्रान्तः)

प्रतिहारी - (परिक्रम्यावलोक्य)अय्य! संभवअ! संभवअ! गच्छ तुवं तुवं पि महाराअवअणेण अय्यपुरोहिदं जहोपआरेण तुवारेहि। (अन्यतो गत्वा।) सारसिए! सरसिए! सङ्गीदयाळं गच्छिअ णाडईआणं विण्णेवेहि-काळसंवादिणा णाडएण सज्जा होह त्ति। जाव अहं वि सव्वं किदं त्ति महाराअस्स णिवेदेमि। (निष्क्रान्ता।) (आर्य! सम्भवक! सम्भवक! गच्छ, त्वमपि महाराजवचनेनार्यपुरोहितं यथोपचारेण त्वरय। अन्यतो गत्वा सारसिके! सारसिके! सङ्गीतशालां गत्वा नाटकीयानां विज्ञापयकालसंवादिना नाटकेन सज्जा भवतेति। यावदहमपि सर्वं कृतमिति महाराजाय निवेदयामि।)

अवदातिका - अहो अच्चाहिदं। परिहामेण वि हमं वक्कळं उवणअन्तीए मम एतिअं आसी, किं पुण ळोभेण परधणं हरन्तस्स। हसिदुं विअ इच्छमि। ण खु एआइणीए हसिदव्वं। (अहो अत्याहितम्। परिहासेनापीमं वल्कलमुपनयन्त्या ममैतावद् भयमासीत् किं पुनर्लोभेन परधनं हरतः। हसितुमिवेच्छामि। न खल्वेकाकिन्या हसितव्यम्।)

सीता - हञ्जे, ओदादीअ परिसङ्किदवण्णा विअ दिस्सइ। किं णु हु विअ एदं। (हञ्जे, अवदातिका परिशङ्कितवर्णेव दृश्यते। किन्नु खल्विवैतत्।)

चेटी - भट्टिणि! सुळहावराहो परिअणे णाम। अवरज्झा भविस्सदि। (भट्टिनि, सुलभापराधः! परिजनो नाम। अपराद्धा भविष्यति।)

सीता - णहि णहि। हसिदुं विअ इच्छदि। (नहि नहि, हसितुमिवेच्छति।)

अवदातिका - (उपसृत्य।) जेदु भट्टिणी! भट्टिणि ण सु अहं अवरज्झा। (जयतु भट्टिनी, भट्टिनि! न खल्वहमपराद्धा।)

सीता - का तुमं पुच्छदि। ओदादिए! किं एदं वामहत्थपरिगहिदं । (का त्वां पृच्छति। अवदातिके! किमेतद् वामहस्तपरिगृहीतम्।)

अवदातिका - भट्टिणि! इदं वक्कळं। (भट्टिनि! इदं वल्कलम्।)

सीता - वक्कळं किस्स आणीदं। (वल्कलं कस्मादानीतम्।)

अवदातिका - सुणादु भट्टिणी। णेवच्छपाळिणी अय्यरेवा णिव्वुत्तरङ्गप्पओअणं असोअरुक्खस्स एक्कं किसळअं अम्हेहि जाइदा आसि। ण अ ताए दिण्णं। तदो अरिहदि अवराहो त्ति इदं गाहिदं। (शृणोतु भट्टिनी। नोपथ्यपालिन्यार्यरेवा निवृत्तरङ्गप्रयोजनमशोकवृक्षस्यैकं किसलयमस्माभिर्याचितासीत्। न च तया दत्तम्। ततोऽर्हत्यपराध इतीदं गृहीतम्।)

सूता - पावअं किदं। गच्छ, णिय्योदेहि। (पापकं कृतम्। गच्छ, निर्यातय।)

अवदातिका - भट्टिणि! परिहासणिमित्तं खु मए एदं आणीदं। (भट्टिनि! परिहासनिमित्तं खलु मयैतदानीतम्।)

सीता - उम्मत्तिए! एवं दोसो वड्ढइ। गच्छ णिय्यादेहि, णिय्यादेही। (उन्मत्तिके! एवं दोषो वर्धते। गच्छ, निर्यातय, निर्यातय।)

अवदातिका - जं भट्टिणी आणवेदि। (यद् भट्टिन्याज्ञापयति।) (प्रस्थातुमिच्छति।)

सीता - हळा! एहि दाव। (हला! एहि तावत्।)

अवदातिका - भट्टिणि! इअम्हि। (भट्टिनि! इयमस्मि।)

सीता - हळा! किं णु मम वि दाव सोहदि। (हला! किन्नु खलु ममापि तावत् शोभते।)

अवदातिका - भट्टिणि! सव्वसोवणीअं सुरूवं णाम। अळङ्करोदु भट्टिणी (भट्टिनि! सर्वशोभनीयं सुरूपं नाम! अलङ्करोतु भट्टिनी।)

सीता - अणोहि गाव। हला! पेक्ख, किं दाणिं सोहदि। (आनय तावत्। (गृहीत्वालंकृत्य।) हला! पश्य, किमिदानीं शोभते)?

अवदातिका - तव खु सोहदिणाम। सोवण्णिअं विअ वक्कळं संवुत्तं। (तव खलु शोभते नाम। सौवर्णिकमिव वल्कलं संवृत्तम्।)

सीता - हञ्जे! तुवं किञ्चि ण भणासि। (हञ्जे! त्वं किञ्चिन्न भणसि।)

चेटी - णत्थि वाआए पओअणं। इमे पहरिसिदा तणूरुहा मन्तेन्ति। (पुलकं दर्शयति।)(नास्ति वाचा प्रयोजनम्। इमानि प्रहर्षितानि तनूरुहाणि मन्त्रयन्ते।)

सीता - हञ्जे आदंसअं दाव आणेहि!(हञ्जे! आदर्शं तावदानय।)

चेटी - जं भट्टिणी आणवेदि। (निष्क्रम्य प्रविश्य।)भट्टिणि! अअं आदंसओ। (यद् भट्टिन्याज्ञापयतति। भट्टिनि! अयमादर्शः।)

चेटी - (चेटीमुखं विलोक्य) चिठ्ठदु दाव आदंसओ। तुवं किं वि वत्तुकामा विअ। (तिष्ठतु तावदादर्शः। त्वं किमपि वक्तुकामेव।)

टेटी - भट्टिणि, एवं मए सुदं। अय्यबाळाई कञ्चुई भणादि - अहिसेओ अहिसेओ त्ति। (भट्टिनि!एवं मया श्रुतम्। आर्यबालाकिः कञ्चुकी भणति - अभिषेकोऽभिषेक इति।)

सीता - कोनि भट्टा रज्जे भविस्सत्ति। (कोपि भर्ता राज्ये भविष्यति।)

(प्रविश्यापरा)

चेटी - भट्टिणि! पिअक्खाणिअं पिअक्खाणिअं। (भट्टिनि, प्रियाख्यानिकं प्रियाख्यानिकम्।)

सीता - किं किं पडिच्छिअ मन्तेसि। (किं किं प्रतीष्य मन्त्रयसे।)

चेटी - भट्टिदारओ किळ अहिसिञ्चीअदि। (भर्तृदारकः किलाभिषिच्यते।)

सीता - अवि तादो कुसळी। (अपि तातः कुशली।)

चेटी - महाराएण एव्व अहिसिञ्जीअदि। (महाराजेनैवाभिषिच्यते।)

सीता - जइ एवं दुदीअं मे पिअं सुदं। विसाळदरं उच्छङ्गंकारेहि। (यद्येवं, द्वितीयं मे प्रियं श्रुतम्। विशालतरमुत्सङ्गे कुरु।)

चेटी - भट्टिणि! तह। (तथा करोति।) (भट्टिनि! तथा।)

(सीता आभरणान्यवमुच्य ददाति।)

चेटी - भट्टिणि! पटहसद्दो विअ । (भट्टिनि! पटहशब्द इव।)

सीता - सो एव्वं (स एव)

चेटी - एक्कपदे ओग्घट्टीअ तुह्णीओ पटहसदो संवुत्तो। (एकपदे अवघट्टित तूष्णीकः पटहशब्दः संवृत्तः।)

सीता - को णु खु उग्घादो अहिसेअस्स। अहव बहुवुत्तन्ताणि राअउळाणि णाम। (को नु खलूद्घातोऽभिषेकस्य। अथवा बहुवृत्तान्तानि राजकुलानि नाम।)

चेटी - भट्टिणि, एवं मए सुदं-भट्टिदारअं अहिसिञ्चिअ महाराओ वणं गमिस्सदि त्ति। (भट्टिनि! एवं मयाश्रुतं-भर्तृदारकमभिषिच्य महाराजो वनं गमिष्यतीति।)

सीता - जइ एव्वं, ण सो अहिसेओदओ मुहोदअं णाम। (यद्येवं, न तदभिषेकोदकं, मुखोदकं नाम।)

(ततः प्रविशति रामः।)

रामः - हन्त भोः।

आरब्धे पटहे स्थिते गुरुजने भद्रासने लङ्घिते
स्कन्धोच्चारणनम्यमानवदनप्रच्योतितोये घटे ।
राज्ञाहूय विसर्जिते मयि जनो धैर्येण मे विस्मितः
स्वः पुत्रः कुरुते पितुर्यदि वचः कस्तत्र भोः! विस्मयः ।। ५ ।।

अवदातिका - भट्टिणि! भट्टिदारओ खु आअच्छइ। णावणीदं वक्कलं। (भट्टिनि! भर्तृदारकः खल्वाहच्छति। नापनीतं वल्कलम्।)

रामः - मैथिलि! किमास्यते।

सीता - हं अय्यठत्तो। जेदु अय्यउत्तो। (हं आर्यपुत्रः। जयत्वार्यपुत्रः।)

रामः - मैथिलि! आस्यताम्। (उपविशति।)

सीता - जं अय्यउत्तो आणवेदि। (उपविशति।) (यद् आर्यपुत्र आज्ञापयति।)

अवदातिका - भट्टिणि! सो एव्व भट्टिदारअस्स वेसो। अळिअं विअ एदं भवे। (भट्टिनि! स एव भर्तृदारकस्य वेषः। अलीकमिवैतद् भवेत्।)

सीता - तादिसो जणो अळिअं ण मन्तेदि। अहव बहुवुत्तन्ताणि राअउळाणि णाम। (तादृशो जनोऽलीकं न मन्त्रयते। अथवा बहुवृत्तान्तानि राजकुलानि नाम।)

रामः - मैथिलि! किमिदं कथ्यते।

सीता - ण खु किञ्चि। इअं दारिआ भणादि - अहिसेओ अहिसेओ त्ति।(न खलु किंचित्। इयं दारिका भणति-अभिषेकोऽभिषेक इति।)

रामः - अवगच्छमि ते कौतूहलम्। अस्त्यभिषेकः। श्रूयताम्। अद्यास्मि महाराजेनोपाध्याया- मात्यप्रकृतिजनसमक्षमेकप्रकारसंक्षिप्तं कोसलराज्यं कृत्वा बाल्यस्तमङ्कामारोप्य मातृगोत्रं स्निग्धमाभाष्य पुत्र! प्रतिगृह्यता राज्यमित्युक्तः। राज्यम् इत्युक्तः।

सीता - तदाणीं अय्यउत्तेण किं भणिदं। (तदानीमार्यपुत्रेण किं भणितम्।)

रामः - मैथिलि! त्वं तावत् किं तर्कयसि।

सीता - तक्केमि अय्यउत्तेण अभणिअ किञ्चि दिग्घं णिस्ससिए महारा-अस्स पवादमूळेसु पडिअं त्ति। (तर्कयाम्यार्यपुत्रेणाभणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य महाराजस्य पादमूलयोः पतितमिति।)

रामः - सुष्ठु तर्कितम्। अल्पं तुल्यशीलानि द्वन्द्वनि सृज्यन्ते। तत्र हि पादयोरस्मि पतितः।

समं बाष्पेण पतता तस्योपरि ममाप्यधः।

पितुर्मे क्लेदितौ पादौ ममापि क्लेदितं शिरः।।६।।

सीता - तदो तदो। (ततस्ततः।)

रामः - ततोऽप्रतिगृह्यमाणोष्वनुनयेषु आसन्नजरादोषैः स्वै प्राणैरस्मि शापितः।

सीता - तदो तदो। (ततस्ततः।)

रामः - ततस्तदानीं,

शत्रुघ्नलक्ष्मणगृहीतघटेऽभिषेके
छत्रे स्वयं नृपतिना रुदता गृहीते।
सम्भ्रान्तया किमपि मन्थरया च कर्णे
राज्ञः शनैरभिहितं च न चास्मि राजा।।७।।

सीता - पिअं मे। महाराओ एव्व महाराओ, अय्यउत्तो एव्व अय्यउत्तो। (प्रियं मे। महाराज एव महाराजः, आर्यपुत्र एवार्यपुत्रः।)

रामः - मैथिलि, किमर्थं विमुक्तालङ्कारासि।

सीता - ण खु दाव, आवज्झामि। (न तावद्, आबध्नामि।)

रामः - न खलु। प्रत्यग्रावतारितैर्भूषणैर्भवितव्यम्। तथाहि -

कर्णौ त्वरापहृतभूषणभुग्नपाशौ
संस्रंसिताभंरणगौरतलौ च हस्तौ।
एतानि चाभरणभारनतानि गात्रे
स्थानानि नैव समतामुपयान्ति तावत् ।। ८ ।।

सीता - पारेदि अय्यउत्तो अळिअं पि सच्चं विअ मन्तेदुं। (पारयत्यार्यपुत्रोऽलीकमपि सत्यमिव मन्त्रयितुम्।)

रामः - तेन हि अलङ्क्रियताम्। अहमादर्शं धारयिष्ये। (तथा कृत्वा निर्वण्य।) तिष्ठ।

आदर्शे वल्कलानीव किमेते सूर्यरश्मयः।
हसितेन परिज्ञातं क्रीडेयं नियमस्पृहा ।। ९ ।।

अवदातिके, किमेतत्।

अवदातिका - भट्टा! किण्णु हु सोहदि ण सोहदित्ति कोदूहळेण आवज्झा। (भर्तः! किन्नु खलु शोभते न शोभत इति कौतूहलेनाबद्धानि।)

रामः - मैथिलि! किमिदम्। इक्ष्वाकूणां वृद्धालङ्कारस्त्वया धार्यते।अस्त्यस्माकं प्रीतिः । आनय।

सीता - मा खु मा खु अय्यउत्तो अमङ्गळं भणादु। (मा खलु मा खल्वार्यपुत्रोऽमङ्गलं भणतु।)

रामः - मैथिलि, किमर्थं वारयसि।

सीता - उज्झिदाहिसेअस्स अय्यउत्तस्स अमङ्गळं विअ मे पडिआदिं। (उज्झिताभिषेकस्यार्यपुत्रस्यामङ्गलमिव मे प्रतिभाति।)

रामः - मा स्वयं मन्युमुत्पाद्य परिहासे विशेषतः ।
शरीरार्धेन मे पूर्वमाबद्धा हि यदा त्वया ।। १० ।।

(नेपथ्ये)

हा हा महाराजः।

सीता - अय्यउत्त! किं एदं। (आर्यपुत्र, किमेतत्।)

रामः - (आकर्ण्य)

नारीणां पुरुषाणां च निर्मर्यादो यदा ध्वनिः।
सुव्यक्तं प्रभवामीति मूले दैवेन ताडितम् ।। ११ ।।

तूर्णं ज्ञायतां शब्दः।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः - परित्रायतां परित्रायताम्।

रामः - आर्य! कः परित्रातव्यः।

काञ्चुकीयः - महाराजः।

रामः - महाराज इति। आर्य! ननु वक्तव्यम्, एकशरीरसंक्षिप्ता पृथिवी रक्षितव्येति। अथ कुत उत्पन्नोऽयं दोषः।

काञ्चुकीयः - स्वजनात्।

रामः – स्वजनादिति। हन्त नास्ति प्रतीकारः।

काञ्चुकीयः - तत्रभवत्याः कैकेय्याः।

रामः - किमम्बायाः। तेन हि उदर्केण गुणेनात्र भवितव्यम्।

काञ्चुकीयः - कथमिव।

रामः - श्रूयतां,

यस्याः शक्रसमो भर्ता मया पुत्रवती च या ।

फले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति ।। १३ ।।

काञ्चुकीयः - कुमार! अलमुपहतासु स्त्रीबुद्धिषु स्वमार्जवमुपनिक्षेप्तुम्। तस्या एव खलु वचनाद् भवदभिषेको निवृत्तः।

रामः - आर्य, गुणाः खल्वत्र।

काञ्चुकीयः - कथमिव।

रामः- श्रूयतां,

वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव ताव-
न्मम पितृपरवत्ता बालभावः स एव।
नवनृपतिविमर्शे नास्ति शङ्का प्रजाना-
मथ च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे ।। १४ ।।

काञ्चुकीयः - अथ च तयानाहूतोपसृतया भरतोऽभिषिच्यतां राज्य इत्युक्तम्। अत्राप्यलोभः।

रामः - आर्य! भवान् खल्वस्मत्पक्षपातादेव नार्थमवेक्षते। कुतः,

शुल्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थे यदि याच्यते।
तस्याः लोभोऽत्र नास्माकं भ्रातुराज्यापहरिणाम् ।। १५ ।।

काञ्चुकीयः - अथ-

रामः- अतः परं न मातुः परिवादं श्रोतुमिच्छमि। महाराजस्य वृत्तान्तस्तावदभिधीयताम्।

काञ्चुकीयः - ततस्तदानीं,

शोकादवचनाद् राज्ञा हस्तेनैव विसर्जितः
किमप्यभिमतं मन्ये मोहं च नृपतिर्गतः ।। १६ ।।

रामः - कथं मोहमुपगतः।

(नेपथ्ये)

कथं कथं मोहमुपगत इति।

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृशः मा दया।

रामः - (आकर्ण्य पुरतो विलोक्य।)

अक्षोभ्यः क्षोभितः केन लक्ष्मणो धैर्यसागरः।

येन रुष्टेन पश्यामि शताकीर्णमिवाग्रतः ।। १७ ।।

(ततः प्रविशित धनुर्बाणपाणिर्लक्ष्मणः।)

लक्ष्मणः - (सक्रोधम्।) कथं कथं मोहमुपगत इति।

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दया
स्वजननिभृतः सर्वोऽप्येवं मृदुः परिभूयते।
अथ न रुचितं मुञ्च त्वं मामहं कृतनिश्चयो
युवतिरहितं लोकं कर्तुं यतश्छलिता वयम् ।। १८ ।।

सीता - अय्यउत! रोदिदव्वे काळे सोमित्तिणा धणु गहीदं अपुव्वो खु से आआसो। (आर्यपुत्र! रोदितव्ये काले सौमित्रिणा धनुर्गृहीतम्। अपूर्वः खल्वस्यायासः।)

रामः - सुमित्रामातः! किमिदम्।

लक्ष्मणः - कथं कथं किंमिदं नाम।

क्रमप्राप्ते हृते राज्ये भुवि शोच्यासने नृपे।
इदानीमपि सन्देहः किं क्षमा निर्मनस्विता ।। १९ ।।

रामः - सुमित्रामातः! अस्मद्राज्यभ्रंशो भवत उद्योग जनयति। आः, अपण्डितः खलु भवान्।

सुमित्रामातः! अस्मद्राज्यभ्रंशो भवत उद्योगं जनयति। आः, अपण्डितः खलु भवान्।

भरतो वा भवेद् राजा वयं वा ननु तत् समम्।
यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा स राजा परीपाल्यताम् ।। २० ।।

लक्ष्मणः - न शक्नोमि रोषं धारयितुम्। भवतु भवतु। गच्छामस्तावत् (प्रस्थितः।)

रामः - त्रैलोक्यं दग्धुकामेव ललाटपुटसंस्थिता।
भ्रुकुटिर्लक्ष्मणस्यैषा नियतीव व्यवस्थिता ।। २१ ।।

सुमित्रामातः इतस्तावत्।

लक्ष्मणः - आर्य! अयमस्मि।

रामः - भवतः स्थैर्यमुत्पादयता मयैवमभिहितम्। उच्यतामिदानीम्।

ताते धनुर्नमयि सत्यमवेक्षमाणे
मुञ्चानि मातरि शरं स्वधनं हरन्त्याम्।

दोषेषु बाह्यमनुजं भरतं हनानि
किं रोषणाय रुचिरं त्रिषु पातकेषु ।। २२ ।।

लक्ष्मणः - (सबाष्पम्) हा धिक्। अस्मानविज्ञायोपालभसे।

यत्कृते महतिक्लेशे राज्ये मे न मनोरथः।
वर्षाणि किल वस्तव्यं चतुर्दश वने त्वया ।। २३ ।।

रामः - अत्र मोहमुपहतस्तत्रभवान्। हन्त निवेदितमप्रभुत्वम्। मैथिलि!

मङ्गलार्थेऽनया दत्तान् वल्कलांस्तावदानय।
करोम्यन्यैर्नृपैर्धर्मं नैवाप्तं नोपपादितम् ।। २४ ।।

सीता - गह्णदु अय्यउत्तो। (गृह्णात्वार्यपुत्रः)

रामः - मैथिलि! किं व्यवसितम्।

सीता - णं सहधम्मआरिणी क्खु अहं। (ननु सहधर्मचारिणी खल्वहम्।)

रामः - मयैकाकिना किल गन्तव्यम्।

सीता - अदो णु खु अणुगच्छामि। (अतो नु खल्वनुगच्छामि।)

रामः - वने खलु वस्तव्यम्।

सीता - तं खु मे पासादो। (तत् खलु मे प्रासादः।)

रामः - श्वश्रूश्वशुरशुश्रूषापि च ते निर्वर्तयितव्या।

सीता - णं उद्दिसिअ देवदाणं पणामो कराअदि। (एनामुद्दिश्य देवतानां प्रणामः क्रियते।)

रामः - लक्ष्मण! वार्यतामियम्।

लक्ष्मणः - आर्य नोत्सहे श्लाघनीये काले वारयितुमत्रभवतीम्। कुतः-

अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा
पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता च ।
त्यजति न च करेणुः पङ्कलग्नं गजेन्द्रं
व्रजतु चरतु धर्मं भर्तृनाथा हि नार्यः ।। २५ ।।

चेटी - जेदु भट्टिणी। णेवच्छपाळिणी अय्यरेवा पणमिअ विण्णवेदि-ओदादिआए सङ्गीदसाळादो अच्छिन्दिअ वक्कळा आणीदा। इमा अवरा अणणुहूदा वक्कळा। णिव्वत्तीअदु दाव किळ पओअणं त्ति। (जयतु भट्टिनी। नेपथ्यपालिन्यार्यरेवा प्रणम्य विज्ञापयति-अवदातिकया सङ्गीतशालाया आच्छिद्य वल्कला आनीताः। अमेऽपरा अननुभूता वल्कलाः। निर्वर्त्यतां तावत् किल प्रयोजनमिति।)

रामः - भद्रे! आनय, संतुष्टैषा। वयमर्थिनः।

चेटी - गह्णदु भटटा (तथा कृत्वा निष्क्रान्ता।) (गृह्णतु भर्ता।)

(रामो गृहीत्वा परिधते।)

लक्ष्मणः - प्रसीदत्वार्यः ।

निर्योगाद् भूषणान्माल्यात् सर्वेभ्योऽर्धं प्रदाय मे ।
चीरमेकाकिना बद्धं चीरे खल्वसि मत्सरी ।। २६ ।।

रामः - मैथिलि ! वार्यतामयम्।

सीता - सोमित्ते ! णिवत्तीअदु किळ। (सौमित्रे ! निवर्त्यतां किल।)

लक्ष्मणः - आर्ये !

गुरोर्मे पादशुश्रुषां त्वमेका कर्तुमिच्छसि।
तवैव दक्षिणः पादो मम सव्यो भविष्यति ।। २७ ।।

सीताः - दीअदु खु अरुय्यत्तो। सन्तप्पदि सोभित्ती। (दीयतां खल्वार्यपुत्रः। संतप्यते सौमित्रिः।)

रामः - सौमित्रे ! श्रूयताम्। वल्कलानि नाम,

तपः सङ्ग्रामकवचं नियमद्विरदाङ्कुशः।
खलीनमिन्द्रियाश्वानां गृह्यतां धर्मसारथिः ।। २८ ।।

लक्ष्मणः - अनुगृहीतोऽस्मि। (गृहीत्वा परिधत्ते।)

रामः - श्रुतवृत्तान्तैः पौरैः संनिरुद्धो राजमार्गः। उत्सार्यतामुत्सार्यतां तावत्।

लक्ष्मणः - आर्य ! अहमग्रते यास्यामि। उत्सार्यतामुत्सार्यताम्।

रामः - मैथीलि ! अपनीयतामवगुण्ठनम्।

सीता - जं अय्यउत्तो आणवेदि।। (अपनयति।) (यदार्यपुत्र आज्ञापयति।)

रामः - भो भोः पौराः। शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः।

स्वैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेतद्
बाष्पकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः।
निर्दोषदृश्या हि भवन्ति नार्यो
यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ।। २९ ।।

काञ्चुकीयः - कुमार ! न खलु न खलु गन्तव्यम् । एष हि महाराजः,

श्रुत्वा ते वनगमनं वधूसहायं
सौभ्रात्रव्यवसितलक्षमणानुयात्रम्।
उत्थाय क्षितितलरेणुरूषिताङ्गः
कान्तारद्विरद इवोपयाति जीर्णः ।। ३० ।।

लक्ष्मणः - आर्य !

चीरमात्रोत्तरीयाणां किं दृश्य वनवासिनाम्।

रामः- गतेष्वस्मासु राजा न शिरस्थानानि पश्यतु ।। ३१ ।।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

प्रथमोऽङ्का।

अथ द्वितीयोऽङ्क

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः।)

काञ्चुकीयः - भो भोः प्रतिहारव्यापृताः ! स्वेषु स्वेषु स्थानेष्वप्रमता भवन्तु भवन्तः !

प्रतिहारी - अय्य किं एदं। (आर्य! किमेतत्।)

काञ्चुकीयः - एष हि महाराजः सत्यवचनरक्षणपरं राममरण्यं गच्छन्तमुपावर्तयितुमशक्तः पुत्रविरहशोकाग्निना दग्धहृदय उन्मत्त इव बहु प्रलपन् समुद्रगृहके शयानः,

मेरुश्चलन्निव युगक्षयसन्निकर्षे
शोषं व्रजन्निव महोदधिरप्रमेयः।
सूर्यः पतन्निव च मण्डलमात्रलक्ष्यः
शोकाद्भृशं शिथिलदेहमतिनरेन्द्रः ।। १ ।।

प्रतिहारि - हा हा एव्वंगओ महाराओ। (हा एवंगतो महाराजः।)

काञ्चुकीयः - भवति! गच्छ।

प्रतिहारीः - अय्य! तह। (आर्य! तथा।) (निष्कान्ता।)

काञ्चुकीयः- (सर्वतो विलोक्य।) अहो नु खलु रामनिर्गमनदिनादाभ्य शून्यैवेयमयोध्या संलक्ष्यते। कुतः,

नागेन्द्रा यवसाभिलाषविमुखाः सास्रेक्षणा वाजिनो
हेषा शून्यमुखाः सवृद्धवनिताबालाश्च पौरा जनाः।
त्यक्ताहारकथाः सुदीनवदनाः क्रन्दन्त उच्चैर्दिशा
रामो याति यया सदारसहजस्तामेव पश्यन्त्यमी ।। २ ।।

पतत्युत्थाय चोत्थाय हा हेत्युच्चैर्लपन् मुहुः।
दिशं पश्यति तामे व यया यातो रघूद्वहः ।। ३ ।।

(निष्क्रान्तः।)

मिश्रविष्कम्भकः।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा देव्यौ च।)

राजा - हा वत्स! राम! जगतां नयनाभिराम !
हा वत्स! लक्ष्मण! सुलक्षणसर्वगात्र! ।
हा साध्वि! मैथिलि! पतिस्थितचित्तवृत्ते ।
हा हा गताः किल वनं बत मे तनूजाः ।। ४ ।।

चित्रमिदं भोः! यद् भ्रातृस्नेहात् पितरि विमुक्तस्नेहमपि तावल्लक्ष्मणं द्रष्टुमिच्छमि। वधु वैदेहि।

रामेणापि परित्यक्तो लक्ष्मणेन च गर्हितः।
अयशोभाजनं लोके परित्यक्तस्त्वयाप्यहम् ।। ५ ।।

सत्यसन्ध! जितक्रोध! विमत्सर! जगत्प्रिय!।
गुरुशुश्रूषणे युक्त! प्रतिवाक्यं प्रयच्छ मे ।। ६ ।।

हा क्वासौ सर्वजनहृदयनयनाभिरामो रामः, क्वासौ मयि गुर्वनुवृत्तिः। क्वासौ शोकार्तेष्वनुकम्पा। क्वासौ तृणवदगणितराज्यैश्वर्यः। पुत्र! राम! वृद्धं पितरं मां परित्यज्य किमसम्वद्धेन धर्मेण ते कृत्यम् हा धिक्। कष्टं भो!

सूर्य इव गतो रामः सूर्यं दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः।
सूर्यदिवसावसाने छायेव न दृश्यते सीता ।। ७ ।।

(ऊर्ध्वमवलोक्य।) भोः कृतान्तहतक ।

अनपत्या वयं रामः पुत्रोऽन्यस्य महीपतेः ।
वने व्याघ्री च कैकेयी त्वया किं न कृतं त्रयम् ।। ८ ।।

कौसल्या - (सरुदितम्) अळं दाणि महारआ अदिमत्तं सन्तप्पिअ परवसं अत्ताणं कादुं । णं सा ते अ कुमारा महाराअस्स समआवसाणे पेक्खिदव्वा भविस्सन्ति(अलमिदानीं महाराजोऽतिमात्रं सन्तप्य परवशमात्मानं कर्तुम्। ननु सा तौ च कुमारौ महाराजस्य समयावसाने प्रेक्षितव्या भविष्यन्ति।)

राजा - का त्वं भोः।

कौसल्या - असिणिद्धपुत्तपसविणी खु अहं (अस्निग्धपुत्रप्रसविनी खल्वहम्।)

राजा - किं किं सर्वजनहृदयनयनाभिरामस्य रामस्य जननीं त्वमसि कौसल्यानी।

कौसल्या - महाराअ! सा एव मन्दभाइणी खु अहं। (महाराज! सैव मन्दभागिनी खल्वहम्।)

राजा - कौसल्ये सारवती खल्वसि। त्वत्या हि खलु रामो गर्भे धृतः।

अहं हि दुःखमत्यन्तमसह्यज्वलनोपमम् ।
नैव सोढुं न संहर्तु शक्नोमि मुषितेन्द्रियः ।। ९ ।।

(सुमित्रां विलोक्य।) इयमपरा का।

कौसल्या - महाराअ! वच्छळक्खण। (महाराज! वत्सलक्षमण -) (इत्यर्धोक्ते)

राजा - (सहसोत्थाय -) क्वासौ क्वासौ लक्ष्मणः। न दृश्यते। भोः कष्टम्।

(देव्यौ ससम्भ्रममुत्थाय राजानमवलम्बेते।)

कौसल्या - महाराअ! वच्छळक्खणस्स जणणी सुमित्तत्ति वत्तुं मए उवक्कन्दं। (महाराज! वत्सलक्षणस्य जननी सुमित्रेति वक्तुं मयोपक्रान्तम्।)

राजा - अयि सुमित्रे।

तवैव पुत्रः सत्पुत्रो येन नक्तन्दिवं वने ।
रामो रघुकुलश्रेष्ठश्छाययेवानुगम्यते ।। १० ।।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः - जयतु महाराजः। एष खलु तत्र भवान् सुमन्त्रः प्राप्तः।

राजा- (सहसोत्थाय सहर्षम्।) अपि रामेण।

काञ्चुकीयः - न खलु, रथेन।

राजा - कथं कथं रथेन केवलेन। (इति मूर्च्छितः पतति।)

देव्यौ - महाराअ! समस्ससिहि समस्ससिहि। (गात्राणि परामृशतः।) (महाराज!समाश्वसिहि समाश्वसिहि।)

काञ्चुकीयः - कष्टम्। ईर्दृग्विधाः पुरुषविशेषा ईध्शीमापदं प्राप्नुवन्तीति विधिरनतिक्रमणीयः. महाराज! समाश्वसिहि, समाश्वसिहि।

राजा - (किञ्चित् समाश्वस्य।) बालाके! सुंत्र एक एव ननु प्राप्तः।

काञ्चुकीयः - महाराज! अथ किम्।

राजा - कष्टं भोः।

शून्यः प्राप्तो यदि रथो भग्नो मम मनोरथः ।
नूनं दशरथं नेतुं कालेन प्रेषितो रथः ।। ११ ।।

तेन हि शीघ्रं प्रवेश्यताम्।

काञ्चुकीयः - यदाज्ञापयति महाराजः।

(निष्कान्तः।)

राजा - धन्याः खलु वने वातास्तटाकपरिवर्तिनः ।
विचरन्तं वने रामं ये स्पृशन्ति यथासुखम् ।। १२ ।।

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः)

सुमन्त्रः - (सर्वतो विलोक्य सशोकम्।)

एते भृत्याः स्वानि कर्माणि हित्वा
स्नेहाद् रामे जातबाष्पाकुलाक्षाः ।

चिन्तादीनाः शोकसंदग्धदेहा
विक्रोशन्तं पार्थिवं गर्हयन्ति ।। १३ ।।

राजा - भ्रातः। सुमन्त्र! क्व मे ज्येष्ठो रामः - नहि नहि युक्तमभिहितं मया।

क्व ते ज्येष्ठो रामः प्रियसुत । सा क्व दुहिता
विदेहानां भर्तुर्निरतिशयभक्तिर्गुरुजने ।
क्व वा सौमित्रिर्मां हतपितृकमासन्नमरणं
किमप्याहुः किं ते सकलजनशोकार्णवकरम् ।। १४ ।।

सुमन्त्रः - महाराज! मा मैवममङ्गलवचनानि भाषिष्ठाः। अचिरादेव तान् द्रक्ष्यसि।

राजा - सत्यमयुक्तमभिहितं मया। नायं तपस्विनामुचितः प्रश्नः। तत् कथ्यताम्। अपि तपस्विनां तपो वर्धते। अप्यरण्यानि स्वाधीनानि विचरन्ती वैदेही न परिखिद्यते।

सुमित्रा - सुमन्त! वहुवक्कळाशङ्किदसरीरा वाळा वि अवाशचरिता भत्तुणो सहधम्मआरिणि अम्हे महाराअं च किञ्चि णाळवदि। (समुन्त्र! बहुवल्कलालङ्कृतशरीरा बालाप्यबालचारित्रा भर्तुः सहधर्मचारिणी अस्मान् महाराजं च किञ्चिन्नालपति।)

सुमन्त्रः - सर्व एव महाराजम् –

राजा - न न । श्रोत्ररसायनैर्मम हृदयातुरौषधैस्तेषां नामधेयैरेव श्रावय।

सुमन्त्रः - यदाज्ञापयति महाराजः। आयुष्मान् रामः।

राजाः - राम इति। अयं रामः। तन्नामश्रवणात् स्पृष्ट इव मे प्रतिभाति।ततस्ततः।

सुमन्त्रः - आयुष्मान् लक्ष्मणः।

राजा - अयं लक्ष्मणः । ततस्ततः।

सुमन्त्रः - आयुष्मती सीता जनकराजपुत्री।

राजा - इयं वैदेही। रामो लक्ष्मणो वैदेहीत्ययमक्रमः।

सुमन्त्रः - अत कः क्रमः ।

राजा - रामो वैदेही लक्ष्मण इत्याभिधीयताम्।

रामलक्ष्मणयोर्मध्ये तिष्ठत्वत्रापि मैथिली ।
बहुदोषाण्यरण्यानि सनाथैषा भविष्यति ।। १५ ।।

सुमन्त्रः - यदाज्ञापयति महाराजः। आयुष्मान रामः।

राजा - अयं रामः।

सुमन्त्रः - आयुष्मती जनकराजपुत्री।

राजा - अयं लक्ष्मणः। राम! वैदेहि! लक्ष्मण! परिष्वजध्वं मां पुत्रकाः!।

सकृत् स्पृशामि वा रामं सकृत् पश्यामि वा पुनः ।
गतायुरमृतेनेव जीवामीति मतिर्मम ।। १६ ।।

सुमन्त्रः - श्रृङ्गिवेरपूरे रथादवतीर्यायोध्याभिमुखः स्थित्वा सर्व एव महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयितुमारब्धा।

कमप्यर्थं चिरं ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः ।
बाष्पस्तम्भितकण्ठत्वादनुक्त्वैव वनं गताः ।। १७ ।।

राजा - कथमनुक्त्वैव वनं गताः। (इति द्विगुणं मोहमुपगतः।)

सुमन्त्रः - (ससम्भ्रमम्) बालाके! उच्यताममात्येभ्यः अप्रतीकारायां दशायां वर्तते महाराज इति ।

काञ्चुकीयः - तथा।

देव्यौ - महाराअ ! समस्ससिहि समस्ससिहि। (महाराज! समाश्वसिहि समाश्वसिहि।)

राजा - (किञ्चित् समाश्वस्य।)

अङ्गं मे स्पृश कौसल्ये ! न त्वां पश्यामि चक्षुषा।
रामं प्रति गता बुद्धिरद्यापि न निवर्तते ।। १८ ।।

पुत्र!राम! यत् खलु मया सन्ततं चिन्तितम्।

राज्ये त्वामभिषिच्य सन्नरपतेर्लाभात् कृतार्थाः प्रजाः
कृत्वा त्वत्सहजान् समानविभवान् कुर्वात्मनः सन्ततम्।
इत्यादिश्य च ते तपोवनमितो गन्तव्यमित्येतया
कैकेय्या हि तदन्यथा कृतमहो निःशेषमेकक्षणे ।। १९ ।।

सुमन्त्र! उच्यतां कैकेय्याः -

गतो रामः प्रियं तेऽस्तु त्यक्तोऽहमपि जीवितैः ।
क्षिप्रमनीयतां पुत्रः पापं सफलमस्त्विति ।। २० ।।

सुमन्त्रः - यदाज्ञापयति महाराजः ।

राजा - (ऊर्ध्वमवलोक्य।) अये रामकथाश्रवणसन्दर्धहदयं मामाश्वसयितुमागताः पितरः। कोऽत्र।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः - जयतु महाराजः।

राजा - आपस्तावत्।

काञ्चुकीयः - यदाज्ञापयति महाराजः। (निष्क्रम्य प्रविश्य।) जयतु महाराजः।

राजा - (आचम्यालोक्य)

अयममरपतेः सखा दिलीपो
रघुरयमत्रभवानजः पिता मे ।
किमभिगमनकारणं भवद्भि
सह वसने समयो ममापि तत्र ।। २१ ।।

राम! वैदेहि! लक्ष्मण! अहमितः पितृणां सकाशं गच्छामि। हे पितरः! अयमयमागच्छामि। (मूर्च्छया परामृष्टाः।)

(काञ्चुकीयो यवनिकास्तरणं करोति।)

सर्वे - हा हा महाराओ। (हा हा महाराजः।

(निक्रान्ताः सर्वे।)

द्वितीयोऽङ्कः।

....

अथ तृतीयोऽङ्क

(ततः प्रविशति सुधाकारः।)

सुधाकारः - (समार्जनादीनि कृत्वा।) भोदु, दाणि किदं एत्थ कय्यं अय्यसम्भवअरस आणत्तं। जाव मुहुत्तं सुविस्सं। (स्वपिति।) (भवतु, इदानीं कृतमत्र कार्यमार्यसम्भवकस्याज्ञप्तम्। यावन्मुहूर्तं स्वप्स्यामि।)

(प्रविश्य)

भटः - (चेटमुपगम्य ताडयित्वा।) अङ्घो दासीएपुत्त! किं दाणि कम्मं ण करेसि। (ताडयति।) (अङ्घो दास्याः पुत्र! किमिदानीं कर्म न करोषि।)

सुधाकारः - (बुद्ध्वा ताळेहि मं ताळेहि मं (ताडय मां ताडय माम्।)

भटः - ताडीदे तुवं किं करिस्ससि। (ताडिते त्वं किं करिष्यसि।)

सुधाकारः - अहण्णस्स म्म कत्तवी अस्स विअ बाहुसहस्सं णात्थि। (अघन्यस्य मम कार्तवीर्यस्येव बहुसहस्रं नास्ति।)

भटः - बाहुसहस्सेण किं कय्यं? (बाहुसहस्रेण किं कार्यम्?)

सुधारः - तुवं हणिस्सं। (त्वं हनिष्यामि।)

भटः - एहि दासीएपुत! मुदे मुञ्चिरसम्। (पुनरपि ताडयति।) (एहिदास्याः पुत्र! मृते मोक्ष्यामि।)

सुधाकारः - (रूदित्वा।) सक्कं दाणि भट्टा! मे अवराहं जाणिदुम्। (शक्यमिदानीं भर्तः मेऽपराधं ज्ञातुम्)

भटः - णत्थि किळ अवराहो णत्थि। णं मए सन्दिट्ठो भट्टिदारअस्स रामस्स रज्जविब्भट्ठकिसन्दावेण सग्गं गटस्स भट्टिणो दसरहस्स पडिमागेहं देट्ठुं अज्ज कोसळळापुरोएहि सव्वेहिं अन्तेउरेहि इह आअन्तव्वं त्ति। एत्थ दाणि तुष किं किदं । (नास्ति किलापराधो नास्ति। ननु मया सन्दिष्टो भर्तृदारकस्य रामस्य राज्यविभ्रष्टकृतसन्तापेन स्वर्गं गतस्य भर्तुर्दशरथस्य प्रतिमागेहं द्रष्टुमद्य कौसल्यापुरोगैः सर्वैरन्तपुरैरिहागन्तव्यमिति। अत्रेदानीं त्वया किं कृतम्।)

सुधाकारः - पेक्खदु भट्टा। अवणीदकवोदसन्दाणअं दाव गब्भगिहं। सोहवण्णअदत्तचन्दणपढ्चाङ्गुळा भित्तीओ। ओसत्तमळळदानमसोहीणि दुवाराणि। पइण्णा वाळुआ। एत्थ दाणि मए किं ण किदं। (पश्यतु भर्ता अपनीतकपोतसन्दानकं तावद् गर्भगृहम्। सौधवर्णकदत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला भित्तयः। अवसक्तमाल्यदामशोभीनि द्वाराणि। प्रकीर्णा वालुकाः। अत्रेदानीं मया किं न कृतम्।)

भटः - ज एवं, विस्सत्तो गच्छ। जाव अहं वि सव्वं किदं त्ति अमच्चस्स णिवेदेमि। (यद्येवं, विश्वस्तो गच्छ। यावदहमपि सर्वे कृतमित्यमात्याय निवेदयामि।)

(निष्क्रान्तौ।)

प्रवेशकः।

भरतः - (सावेगम्।) सूत! चिरं मातुलपरिचयादविज्ञातवृत्तान्तोऽस्मि। श्रुतं मया दृढमकल्यशरीरो महाराज इति। तदुच्यताम्

पितुर्मे को व्याधिः?

सूतः - हृदयपरितापः खलु महान्।

भरतः - किमाहुस्तं वैद्याः ?

सूतः - न खलु भिषजस्तत्र निपुणाः।

भरतः - किमाहारं भुङ्क्तेशयनमपि?

सूतः - भूमौ निरशानः

भरतः - किमाशा स्याद्?

सूतः - दैवं।

भरतः - स्फुरति हृदयं वाहय रथम् ।। १ ।।

सूतः - यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (रथं वाहयति।)

भरतः - (रथवेगं निरुप्य) अहो नु खलु रथवेगः - । एते ते

द्रुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिक्षीणविषया
नदीवाद्वृत्ताम्बुर्निपतति मही नेमिववरे ।
अरव्यक्तिर्नष्टा स्थितमिव जवाच्छक्रवलयं
रजश्चोश्वोद्भूतं पतति पुरतो नानुपतति ।। २ ।।

सूतः - आयुष्मन्! सोपस्नेहतया वृक्षाणामभितः खल्वयोध्यया भवितव्यम्।

भरतः - अहो नु खलु स्वजनदर्शनोत्सुकस्य त्वरता मे मनसः । सम्प्रति ही,

पतितमिव शिरः पितुः पादयोः
स्निह्यतेवास्मि राज्ञा समुत्थापितः
त्वरितमुपगता इव भ्रातरः
क्लेदयन्तीव मामश्रुभिर्मातरः।

सदृश इति महानिति व्यायतश्चेति
भृत्यैरिवाहं स्तुतः सेवया
परिहसितमिवात्मनस्तत्र पश्यामि
वेषं च भाषां च सौमित्रिणा ।। ३ ।।

सूतः - (आत्मगतम्) भोः! कष्टम्, यदयविज्ञाय महाराजविनाशमुदर्के निष्फलामाशां परिवहन्त्योध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः। जानद्भिरप्यस्माभिर्ननिवेद्यते। कुतः,

पितुः प्राणपरित्यागं मातुरैश्वर्यलुब्धताम्।

ज्येष्ठभ्रातुः प्रवासं च त्रीन् दोषान् कोऽभिधास्यति ।। ४ ।।

(प्रविश्य)

भटः - जयतु कुमारः।

भरतः - भद्र! किं शत्रुघ्नो मामभिगतः।

भटः - अभिगतः खलु वर्तते कुमारः। उपाध्यायास्तु भवन्तमाहुः।

भरतः - किमिति किमिति।

भटः - एकनाडिकावशेषः कृत्तिकाविषयः। तस्मात् प्रतिपन्नायामेव रोहिण्यामयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः।

भरतः - बाढमेवम्। न मया गुरुवचनमतिक्रान्तपूर्वम्। गच्छ त्वम्।

भटः - यदाज्ञापयति कुमारः।

(निष्क्रान्तः)

भरतः - अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमिष्ये। भवतु दृष्टम्। एतस्मिन् वृक्षान्तराविष्कृते देवकुले मुहूर्तं विश्रमिष्ये तदुभयं भविष्यति देवतपूजा विश्रमश्च। अथ च उपोपविश्य प्रवेष्टव्यानि नगराणीति सत्समुदाचारः। तस्मात् स्थाप्यतां रथः।

सूतः - यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (रथं स्थापयति।)

भरतः - (रथादवतीर्य) सूत! एकान्ते विश्रामयाश्वान्।

सूतः - यदाज्ञापयत्यायुष्मान्।

(निष्क्रान्तः।)

भरतः - (किञ्चिद् गत्वावलोक्य) साधुमुक्तपुष्पलाजाविष्कृता बलयः, दत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला भित्तयः, अवसक्तमाल्यदामशोभीनि द्वाराणि, प्रकीर्णा वालुकाः। किन्नु खलु पार्वणोऽयं विशेष, अथवा आह्निकमास्तिक्यम्।कस्य नु खलु दैवतस्य स्थानं भविष्यति। नेह किञ्चित् प्रहरणं ध्वजो वा बहिश्चिह्नं दृश्यते । भवतु, प्रविश ज्ञास्ये। (प्रविश्यावलोक्य) अहो क्रियामाधुर्य पाषाणानाम्। अहो भावगतिराकृतीनाम्। दैवतोदिष्टानाम्। दैवतोदिष्टानामपि मानुषविश्वासतासां प्रतिमानाम्। किन्नु खलु चतुर्दैवतोऽयं स्तोमः। अथवा यानि तानि भवन्तु। अस्ति तावन्मे मनसि प्रहर्षः।

कामं दैवतमित्येव सुक्तं नमयितुं शिरः ।
वार्षलस्तु प्रणामः स्यादमन्त्रार्चितदैवतः ।। ५ ।।

(प्रविश्य)

देवकुलिकः - भोः! नैत्यकावसाने प्राणिधर्ममनुतिष्ठति मयि को नु खल्वयमासां प्रतिमानामल्पान्तराकृतिरिव प्रतिमागृहं प्रविष्टः। भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये

(प्रविशति।)

भरतः - नमोस्तु।

देवकुलिकः - न खलु न खलु प्रणामः कार्यः।

भरतः - मा तावद् भोः !

वक्तव्यं किञ्चिदस्मासु विशिष्टः प्रतिपाल्यते ।
किङ्कृतः प्रतिषेधोऽयं नियमप्रभविष्णुता ।। ६ ।।

देवकुलिकः - न खल्वेतैः कारणैः प्रतिषेधयामि भवन्तम्। किन्तु दैवतशङ्क्या ब्रह्मणजनस्य प्रणामं परिहरामि। क्षत्रिया ह्यत्रभवन्तः।

भरतः - एवम्। क्षत्रिया ह्यत्रभवन्तः। अथ के नामात्रभवन्तः।

देवकुलिकः - इश्वाकवः।

भरतः - (सहर्षम) इश्वाकव इति। एते तेऽयोध्याभर्तारः।

एते ते दैवतानामसुरपुरवधे गच्छन्त्यभिसरी -
मेते ते शक्रलोके सपुरजनपदा यान्ति स्वसुकृतैः ।
एते ते प्राप्नुवन्तः स्वभुजबलजितां कृत्स्नां वसुमती -
मेते ते मृत्युना ये चिरमनवसिताश्छन्दं मृगयता ।। ७ ।।

भोः! यदृच्छया खलु मया महत् फलमासादितम्। अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान्।

देवकुलिकः - अयं खलु तावत् सन्निहितसर्वरत्नस्य विश्वजितो यज्ञस्य प्रवर्तयिता प्रज्वलितधर्मप्रदीपो दिलीपः।

भरतः - नमोस्तु धर्मपरायणाय। अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान्।

देवकुलिकः - अयं खलु तावत् संवेशनोत्थापनयोरनेकब्राह्मणजनसहस्रप्रयुक्तपुण्याहशब्दरवो रघुः।

भरतः - अहो बलवान् मृत्युरेतामपि रक्षामतिक्रान्तः। नमोस्तु ब्राह्मणजनावेदितराज्यफलाय। अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान्।

देवकुलिकः - अयं खलु तावत् प्रियावियोगनिर्वेदपरित्यक्तराज्यभारो नित्यावभृथस्नानप्रशान्तरजा अजः।

भरतः - नमोऽस्तुश्लाघनीयपश्चात्तापाय। (दशरथस्य प्रतिमामवलोकयन् पर्याकुलो भूत्वा।) भोः! बहुमानव्याक्षिप्तेन मनसा सुव्यक्तं नावधारितम्। अभिधीयतां कस्तावदत्रभवान्।

देवकुलिकः - अयं दिलीपः।

भरतः - पितृपितामहो महाराजस्य। ततस्ततः।

देवकुलिकः - अत्रभवान् रघुः।

भरतः - पितामहो महाराजस्य। ततस्ततः।

देवकुलिकः - अत्रभवानजः।

भरतः - पिता तातस्य। किमिति किमिति

देवकुलिकः - अयं दिलीपः, अयं रघुः, अयमजः।

भरतः - भवन्तं किञ्चित् पृच्छामि। धरमाणानामपि प्रतिमाः स्थाप्यन्ते।

देवकुलिकः - न खलु अतिक्रान्तानामेव।

भरतः - तेन ह्यापृच्छे भवन्तम्।

देवकुलिकः - तिष्ठ।

येन प्राणाश्च राज्यं च स्त्रीशुल्कार्थे विसर्जिताः ।
इमां दशरथस्य त्वं प्रतिमां किं न पृच्छसे ।। ८ ।।

भरतः - हा तात! (मूर्छितः पतति। पुनः प्रत्यागत्य।)

हृदय भव सकामं यत्कृते शङ्कसे त्वं

श्रृणु पितृनिधनं तद् गच्छ धैर्यं च तावत् ।
स्पृशति तु यदि नीचो मामयं शुल्कशब्द -
स्त्वथ च भवति सत्यं तत्र देहो विशोध्यः ।। ९ ।।

आर्य!।

देवकुलिकः - आर्येति इश्वाकुकुलालापः खल्वयम्। कश्चित् कैकेयीपुत्रो भरतो भवान् ननु।

भरतः - अथ किम अथयकिम्। दशरथपुत्रो भरतोऽस्मि न कैकेय्याः।

देवकुलिकः - तेन ह्यापृच्छे भवन्तम्।

भरतः - तिष्ठ! शेषमभिधीयताम्।

देवकुलिकः - का गतिः। श्रूयताम्। उपरतस्तत्रभवान् दशरथः। सीतालक्ष्मणसहायस्य रामस्य वनगमनप्रयोजनं न जाने।

भरतः - कथं कथम्? आर्योऽपि वनं गत? (द्विगुणं मोहमुपगतः।)

देवकुलिकः - कुमार! समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

भरतः - (समाश्वस्य।)

अयोध्यामटवीभूतां पित्रा भ्रात्रा च वर्जिताम् ।
पिपासार्तोऽनुधावामि क्षीणतोयां नदीमिव ।। १० ।।

आर्य ! विस्तरश्रवणं मे स्थैर्यमुत्पादयति। तत् सर्वमनवशेषमभिधीयताम्।

देवकुलिकः - श्रुयतां तत्रभवता राज्ञाभिषिच्यमाने तत्रभवति रामे भवतो जनन्याभिहितं किल।

भरतः - तिष्ठ।

तं स्मृत्वा शुल्कदोषं भवतु मम सुतो राजेत्यभिहितं
तद्धैर्येणाश्वसत्या व्रज सुत! वनमित्यार्योऽप्यभिहितः ।
तं दृष्ट्वा बद्धचीरं निधनमसदृशं राजा ननु गतः
पात्यन्ते धिक्प्रलापा ननु मयि सदृशाः शेषाः प्रकृतिभिः ।। ११ ।।

(नेपथ्ये)

उस्सरह अय्या! उस्सरह। (उत्सरतार्याः उत्सरत।)

देवकुलिकः- (विलोक्य) अये,

काले खल्वागता देव्यः पुत्रे मोहमुपागते ।
हस्तस्पर्शो हि मातृणामजलस्य जलाञ्जलिः ।। १२ ।।

(ततः प्रविशन्ति देव्यः सुमन्त्रश्च।)

सुमन्त्रः - इत इतो भवत्यः।

इदं गृहं तत् प्रतिमानृपस्य नः
समुच्छ्रयो यस्य स हर्म्यदुर्लभः ।।
अयन्त्रितैरप्रतिहारिकागतै -
र्विना प्रणामं पथिकैरुपास्यते ।। १३ ।।

(प्रविश्यावलोक्य।) भवत्यः! न खलु न खलु प्रवेष्टव्यम्।

	अयं हि पतितः कोऽपि वयस्स्थ इव पार्थिवः ।
देवकुलिकः-	परशङ्कामलं कर्तुं गृह्यतां भरतो ह्ययम् ।। १४ ।।
देव्यः -	(सहसोपगम्य।) हा जाद! भरद!। (हा जात! भरत!)
भरतः -	(किञ्चित् समाश्वस्य।) आर्य!।
सुमन्त्रः-	जयतु महा - (इत्यर्धोक्ते सविषादम्।) अहो स्वरसादृश्यम्। मन्येप्रतिमास्थो महाराजो व्याहरतीति।
भरतः-	अथ मातृणामिदानीं कावस्था।
देव्यः -	जाद! एसा णो अवत्था। (अवगुण्ठमपनयन्ति।) (जात! एषा नोऽवस्था।)
सुमन्त्रः -	भवत्यः! निगृह्यतामुत्कण्ठा ।
भरतः -	(सुमन्त्रं विलोक्य।) सर्वसमुदाचारसन्निकर्षस्तु मां सूचयति। कच्चित् तात! सुमन्त्रो भवान् ननु।
सुमन्त्रः -	कुमार! अथ किम्। सुमन्त्रोऽस्मि ।
	अन्वास्यमानश्चिरजीवदोषैः कृतघ्नभावेन विडम्ब्यमानः।
	अहं हि तस्मिन् नृपतौ विपन्ने जीवामि शून्यस्य रथस्य सूतः ।। १५ ।।
भरतः -	हा तात! (उत्थाय।) तात! अभिवादनक्रममुपदेष्टुमिच्छामि मातृणाम् ।
सुमन्त्रः -	बाढम्। इयं तत्रभवतो रामस्य जननी देवी कौसल्या ।
भरतः -	अम्ब! अनपराद्धोऽहमभिवादये ।
कौसल्या -	जाद!णिस्सन्दायो होहि। (जात! निःसन्तापो भव।)
भरतः -	(आत्मगतम्।) आक्रुष्ट इवास्म्यनेन। (प्रकाशम्।) अनुगृहीतोऽस्मि। ततस्ततः ।
सुमन्त्रः -	इयं तत्रभवतो लक्ष्मणस्य जननी देवी सुमित्रा ।
भरतः -	अम्ब! लक्ष्मणेनातिसन्धितोऽहमभिवादये ।
सुमित्रा -	जाद! जसोमाई होहि। (जात! यशोभागी भव)
भरतः -	अम्ब!इदं प्रयतिष्ये। अनुगृहीतोऽस्मि। ततस्ततः ।
सुमन्त्रः -	इयं ते जननी ।
भरतः -	(सरोषमुत्थाय।) आः पापे!
	मम मातुश्च मातुश्च मध्यस्था त्वं न शोभसे । गङ्गायमुनयोर्मध्ये कुनदीव प्रवेशिता ।। १६ ।।
कैकेयी -	जाद! किं मए किदं। (जात! किं मया कृतम्।)
भरतः -	किं कृतमिति वदसि।
	वयमयशसा चीरेणार्यो नृपो गृहमृत्युना

प्रततरुदितैः कृत्स्नायोध्या, मृगैः सह लक्ष्मणः ।
दयिततनयाः शोकेनाम्बाः, स्नुषाध्वपरिश्रमै-
र्धिगिति वचसा चोग्रेणात्मा त्वया ननु योजिताः ।। १७ ।।

कौसल्या - जाद! सव्वममुदाआरमज्झत्थो किं ण वन्दसि मादरं। (जात!सर्वसमुदाचारमध्यस्थः किं न वन्दसे मातरम्।)

भरतः - मातरमिति। अम्ब! त्वमेव मे माता। अम्ब! अभिवादये।

कौसल्या - णहि णहि! इअं दे जणणी। (नहि। इयं ते जननी।)

भरतः - आसीत् पुरा। न त्विदानीम्। पश्यतु भवती,

त्यक्त्वा स्नेहं शीलसङ्क्रान्तदोषैः
पुत्रास्तावन्नन्वपुत्राः क्रियन्ते ।
लोकेऽपूर्वं स्थापयाम्येष धर्मं
भर्तृद्रोदस्तु माताप्यमाता ।। १८ ।।

कैकेयी - जाद! महारअस्स सच्चवअणं रक्खन्तीए मए तह उत्तं। (जात! महाराजस्य सत्यवचनं रक्षन्त्या मया तथोक्तम्।)

भरतः - किमिति किमिति।

कैकेयू - पुत्तओ मे राजा होदु त्ति। (पुत्रको मे राजा भवत्विति।)

भरतः - अथ स इदानीमार्योऽपि भवत्याः कः ।

पितुर्मे नौरसः पुत्रो न क्रमेणाभिषिच्यते ।
दयिता भ्रातरो न स्युः प्रकृतीनां न रोचते ।। १९ ।।

कैकेयी - जाद! सुक्कळुद्धा णणु पुच्छिदव्वा। (जात! शुल्कलुब्धा ननु प्रष्टव्या।)

भरतः - वल्कलैर्हृतराज्यश्रीः पदातिः सह भार्यया ।
वनवासं त्वयाज्ञप्तः शुल्केऽप्येतदुदाहृतम् ।। २० ।।

कैकेयी - जाद! देसकाळे णिवदेमि। (जात!देशकाले निवेदयामि।)

भरतः - अयशसि यदि लोभः कीर्तयित्वा किमस्मान्
किमु नृपफलतर्षः किं नरेन्द्रो न दद्यात् ।
अथ तु नृपतिमातेत्येष शब्दस्तवेष्टो
वदतु भवति! सत्यं किं तवार्यो न पुत्रः ।। २१ ।।

कष्टं कृतं भवत्या,

त्वया राज्यैषिण्या नृपतिरसुभिर्नैव गणितः
सुतं ज्येष्ठं च त्वं व्रज वनमिति प्रेषितवती ।
न शीर्णं यद् दृष्ट्वा जनकतनयां वल्लकलवती-
महो धात्रा सृष्टं भवति हृदयं वज्रकठिनम् ।। २२ ।।

सुमन्त्रः - कुमार! एतौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिरभिषेकं पुरस्कृत्य भवन्तं प्रत्युद्गतौ विज्ञापयतः।

गोपहीना यथा गावो विलयं यान्त्यपालिताः ।
एवं नृपतिहीना हि विलयं यान्ति वै प्रजाः ।। २३ ।।

भरतः - अनुगच्छन्तु मां प्रकृतयः।

सुमन्त्रः - अभिषेकं विसृज्य क्व भवान् यास्यति।

भरतः - अभिषेकमिति। इहात्रभवत्यै प्रदीयताम्।

सुमन्त्रः - क्व भवान् यास्यति।

भरतः - तत्र यास्यामि यत्रासौ वर्तते लक्ष्मणप्रियः।
नायोध्या तं विनायोध्या सायोध्या यत्र राघवः ।। २४ ।।

(निष्क्रान्ताः सर्वे।)

तृतीयोऽङ्कः

अथ चतुर्थोऽङ्क

(ततः प्रविशतश्चेट्यौ।)

विजया - हळा णन्दिणिए! भणोहि भणेहि। अज्ज कोसळळापुरोगोहि सव्वेहि अन्तेवुरेहि पडिमागेहं दट्ठुं गदेहि तहिं किळभट्टिदाराओ भरदो दिट्ठो। अहं च मन्दभाआ दुवारे ट्ठिदा।

(हला नन्दिनिके!भण भण। अद्य कौसल्यापुरोगैः सर्वैरन्तःपुरैः प्रतिमागेहं द्रष्टुं गतैस्तत्र किल भर्तृदारको भरतो दृष्टः। अहं च मन्दभागा द्वारे स्थिता।)

नन्दिक - हळा! विट्ठो अम्हेहि कोदूहळेण भट्टिदाओ भरदो। (हला! दृष्टोऽस्माभिः, कौतृहलेन भर्तृदारको भरतः।)

विजया - भट्ठिणी कुमारेण किं भणिदा। (भट्टिनी कुमारेण किं भणिता।)

नन्दिनिका - किं भणिदं। ओळोइदुं वि णेच्छदि कुमारो। (किं भणितम्। अवलोकितुमपि नेच्छति कुमारः।)

विजया - अहो अच्चाहिदम्। रज्जळुद्धाए भट्टिदारअस्स रामस्स रज्जविब्भट्ठं करन्तीए अत्तणो वेहव्वं आदिट्ठ। ळोओ वि विणासं गमिओ। णिग्घिणा हु भट्टिणी। पापअं किदं। (अहो अत्याहितम्। राज्यलुब्धया भर्तृदारकस्य रामस्य राज्यविभ्रष्टं कुर्वत्यात्मनो वैधव्यमादिष्टम्। लोकोऽपि विनाशं गमितः। निर्घृणा खलु भट्टिनी। पापकं कृतम्।)

नन्दिनिका - हळा! सूणाहि। पइदीहि आणीदं अंभिसअं विसज्जिअं रामतवोवणं गदो कुमारो (हला! शृणु। प्रकृतिभिरानीतमभिषेकं विसृज्य रामतपोवनं गतः कुमारः।)

विजया - (सविषादम्) हं। एवं गदो कुमारः। नन्दिनिके। एह्यावां भट्टिनीं पश्याः।)

(निष्क्रान्ते।)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सुमन्त्रः सूतश्च।)

भरतः - स्वर्गं गते नरपतौ सुकृतानुयात्रे
पौरश्रुपातसलिलैरनुगम्यमानः ।
द्रष्टुं प्रयाम्यकृपणेषु तपोवनेपु
रामाभिधानमपरं जगतः शशाङ्कम् ।। १ ।।

सुमन्त्रः - एष एष आयुष्मान् भरतः.

दैत्येन्द्रमानमथनस्य नृपस्य पुत्रो
यज्ञोपयुक्तविभवस्य नृपस्य पौत्रः ।

भ्राता पितुः प्रियकरस्य जगत्प्रियस्य
रामस्य रामसदृशेन पथा प्रयाति ।। २ ।।

भरतः - भोस्तात!

सुमन्त्रः - कुमार, अयमस्मि।

भरतः - क्व तत्रभवान् ममार्यो रामः। क्वासौ महाराजस्य प्रतिनिधिः । क्व सन्निदर्शनं सारवताम्। क्वासौ प्रत्यदेशो राज्यलुब्धायाः। कैकेय्याः। क्व तत् पात्रं यशसः। क्वासौ नरपतेः पुत्रः। क्वासौ सत्यमनुव्रतः।

मम मातुः प्रियं कर्तु येन लक्ष्मीर्विसर्जिता ।
तमहं द्रष्टुमिच्छामि दैवतं परमं मम ।। ३ ।।

सुमन्त्रः - कुमार! एतस्मिन्नाश्रमपदे।

अत्र रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च महायशाः ।
सत्यं शीलं च भक्तिश्च येषु विग्रहवत् स्थिता ।। ४ ।।

भरतः - तेन हि स्थाप्यातां रथं।

सूतः - यदाज्ञापयत्यायुष्मान्। (तथा करोति)

भरतः- (रथादवतीर्य।) सूत! एंकान्ते विश्रामयाश्वान्।

सूतः - यदाज्ञापयत्यायुष्मान्।

(निष्क्रान्तः।)

भरतः- भोस्तात! निवेद्यतां निवेद्यताम्।

समन्त्रः - कुमार! किमिति निवेद्यते।

भरतः - राज्यलुब्धायाः कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति।

सुमन्त्रः - कुमार! अलं गुरुजनापवादमभिधातुम्।

भरतः - सुष्ठु न न्याय्यं परदोषमभिधातुम्। तेन उच्यतामिक्ष्वाकुकुलन्यङ्गभूतो भरतो दर्शनमभिलषतीति।

सुमन्त्रः - कुमार! नाहमेवं वक्तुं समर्थः। अथ पुनर्भरतः प्राप्त इति ब्रूयाम्।

भरतः - न न । नाम केवलमभिधीयमानमकृतप्रायश्चित्तमिव मे प्रतिभाति। किं ब्रह्मघ्नानामपि परेण निवेदनं क्रियते। तस्मात् तिष्ठतु तातः। अहमेव निवेदयिष्ये। भो भोः। निवेद्यतां निवेद्यतां तत्रभवते पितृवचनकराय राघवाय –

निर्घृणश्च कृतघ्नश्च प्राकृतः प्रियसाहसः ।
भक्तिमानागतः कश्चित् कथं तिष्ठतु यात्विति ।। ५ ।।

(ततः प्रविशति रामः सीतालक्ष्मणाभ्याम्।)

रामः - (आकर्ण्य सहर्षम्।) सौमित्रे! श्रृणोषि। अयि विदेहराजपुत्रि! त्वमपि श्रृणोषि।

कस्यासौ सदृशतरः स्वरः पितुर्मे
गाम्भीर्यात् परिभवतीव मेघनादम् ।
यः कुर्वन् मम हृदयस्य बन्धुशङ्कां
सस्नेहः श्रुतिपथमिष्टतः प्रविष्टः ।। ६ ।।

लक्ष्मणः - आर्य! ममापि खल्वेष स्वरसंयोगो बन्धुजनबहुमानमावहति। एष हि,

धनः स्पष्टो धीरः समदवृषभस्निग्घमधुरः
कलः कण्ठे वक्षस्यनुपहतसञ्चाररभसः ।
यथास्थानं प्राप्य स्फुटकरणनानाक्षरतया
चतुर्णां वर्णानामभयमिव दातुं व्यवसितः ।। ७ ।।

रामः - सर्वथा नायमबान्धवस्य स्वरसंयोगः। क्लेदयतीव मे हृदयम्। वत्स लक्ष्मण! दृश्यतां तावत्।

लक्ष्मणः - यदाज्ञापयत्यार्यः।

(परिक्रामातिं।)

भरतः - अये कथं न कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छति। किन्नु खलु विज्ञातोऽस्मि कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति।

लक्ष्मणः - (विलोक्य) अये अयमार्यो रामः। न न। रूपसादृयम्।

मुखमनुपमं त्वार्यस्याभं शशाङ्कमनोहरं
मम पितृसमं पीनं पक्षः सुरारिशरक्षतम् ।
द्युतिपरिवृतस्तेजोराशीर्जगत्प्रियदर्शनो
नारपतिरयं देवेन्द्रो वा स्वयं मधुसूदनः ।। ८ ।।

(सुमन्त्रं दृष्ट्वा।) अये तातः।

सुमन्त्रः - अये कुमारो लक्ष्मणः।

भरतः - एवं गुरुरयम्। आर्य, अभिवादये।

लक्ष्मणः - एहोहि। आयुष्मान् भव। (सुमन्त्रं वीक्ष्य।) तात! कोऽत्रभवान्!

सुमन्त्रः - कुमार!

रघोश्चतुर्थोऽयमजात् तृतीयः
पितुः प्रकाशस्य तव द्वितीयः ।
यस्यानुजस्त्वं स्वकुलस्य केतो-
स्तस्यानुजोऽयं भरतः कुमारः ।। ९ ।।

लक्ष्मणः- एह्योहीक्ष्वाकुकुमार! वत्स! स्वस्ति, आयुष्मान् भव।

असुरसमरदक्षैर्वज्रसंघृष्टचापै -
रनुपमबलवीर्यै. स्वैः कुलैस्तुल्यवीर्यः ।
रघुरिव स नरेन्द्रो यज्ञविश्रान्तकोशो
भव जगति गुणानां भाजनं भ्राजितानाम् ।। १० ।।

भरतः - अनुगृहीतोऽस्मि।

लक्ष्मणः - कुमार! इह तिष्ठ। त्वदागमनमार्याय निवेदयामि।

भरतः - आर्य! अचिरमिदानीमभिवादयितुमिच्छामि। शीघ्रं निवेद्यताम्।

लक्ष्मणः - बाढम्। (उपेत्य।) जयत्वार्यः। आर्य!

अयं ते दयितो भ्राता भरतो भ्रातृवत्सलः ।

संक्रान्तं यत्र ते रूपमादर्श इव तिष्ठति ।। ११ ।।

रामः - वत्स लक्ष्मण! किमेवं भरतः प्राप्तः।

लक्ष्मणः - आर्य! अथ किम्।

रामः - मैथिलि! भरतावलोकनार्थं विशालीक्रियतां ते चक्षुः।

सीता - अय्यउत्त! किं भरदो। (आर्यपुत्र! किं भरत आगतः।)

रामः - मैथिलि! अथ किम्।

अद्य खल्वगच्छामि पित्रा मे दृष्करं कृतम् ।
कीदृशस्तनयस्नेहो भ्रातृस्नेहोऽयमीदृशः ।। १२ ।।

लक्ष्मणः - आर्य! किं प्रविशतु कुमारः।

वत्स लक्ष्मण! इदमपि तावदात्माभिप्रायमनुवर्तयितुमिच्छसि। गच्छ सत्कृत्य शीघ्रं प्रवेश्यतां कुमारः।

लक्ष्मणः - यदाज्ञापयत्यार्यः।

रामः - अथवा तिष्ठ त्वम्।

इयं स्वयं गच्छतु मानहेतोर्मातेव भावं तनये निवेश्य ।
तुषारपूर्णोत्पलपत्रनेत्रा हर्षास्रमासारमिवोत्सृजन्ती ।। १३ ।।

सुमन्त्रः - अये वधूः।

भरतः - अये इयमत्रभवती जनकराजपुत्री।

इदं तत् स्त्रीमयं तेजो जातं क्षेत्रोदराद्हलात् ।
जनकस्य नृपेन्द्रस्य तपसः सन्निदर्शनम् ।। १४ ।।

आर्ये! अभिवादये भंरतोऽहमस्मि।

रामः - (सहर्षम्) एह्येहि, इक्ष्वाकुकुमार! स्वस्ति, आयुष्मान् भव।

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाण -
मालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।
उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं
प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ।। १५ ।।

भरतः - अनुगृहीतोऽस्मि।

सुमन्त्रः - (उपेत्य।) जयत्वायुष्मान्।

रामः - हा तात!

गत्वा पूर्वं स्वसैन्यैरभिसरिसमये खं समानैर्विमानै -
र्विख्यातो यो विमर्दे स स इति बहुशः सासुराणां सुराणाम् ।
स श्रीमांस्त्यक्तदेहो दयितमपि विना स्नेहवन्तं भवन्तं
स्वर्रस्थः साम्प्रतं किं रमयति पितृभिः स्वैर्नरेन्द्रैर्नरेन्द्रः ।। १७ ।।

सुमन्त्रः - (सशोकम्)

नरपतिनिधनं भवत्प्रवासं
भरतविषादमनाथतां कुलस्य ।
वहुविधमनुभूय दुष्प्रसह्यं
गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे ।। १८ ।।

सीता - रोदन्तं अय्यउत्तं पुणो वि रोवीअदि तादो। (रुदन्तमार्यपुत्रं पुनरपि रोदयति तातः।)

रामः - मैथिलि! एष पर्यवस्थापयाम्यात्मानम्। वत्स लक्ष्मण! आपस्तावत्।

लक्ष्मणः - यदाज्ञापयत्यार्यः।

भरतः - आर्य! न खलु न्याय्यम्। क्रमेण शुश्रूषयिष्ये। अहमेव यास्यामि। (कलशं गृहीत्वा निष्क्रम्य प्रविश्य।) इमा आपः।

रामः - (आचम्य) मैथिलि! विशीर्यते खलु लक्ष्मणस्य (खलु लक्ष्मणस्य) व्यापारः।

सीता - अय्यउत्त! णं एदिणा पि सुस्सूसइदव्वो। (आर्यपुत्र! नन्वेतेनापि शुश्रुषयितव्यः।)

रामः - सुष्ठु खल्विह लक्ष्मणः शुश्रूषयतु। तत्रस्थो मां भरतः शुश्रषयतु।

भरतः - प्रसीदत्वार्यः।

इह स्थास्यामि देहेन तत्र स्थास्यामि कर्मणा
नाम्नैव भवतो राज्यं कृतरक्षं भविष्यति ।। १९ ।।

रामः - वत्स! कैकेयीमातः! मा मैवम्।

पितुर्नियोगादहमागतो वनं
न वत्स! दर्पान्न भयान्न विभ्रमात् ।
कुलं च नः सत्सधनं ब्रवीमि ते
कथं भवान् नीचपथे प्रवर्तते ।। २० ।।

सुमन्त्रः - अथेदानीमभिषेकोदकं क्व तिष्ठतु।

रामः - यत्र मे मात्राभिहितं, तत्रैव तावत् तिष्ठतु।

भरतः - प्रसीदत्वार्यः। आर्य ! अलमिदानीं व्रणे प्रहर्तुम्।

अपि सुगुण! ममापि त्वत्प्रसूतिः प्रसूतिः
स खलु निभृतधीमांस्ते पिता मे पिता च ।
सुपुरुष! पुरुषाणां मातृदोषो न दोषो
वरद! भरतमार्तं पश्य तावद् यथावत् ।। २१ ।।

सीता - अययउत्त! अदिकरुणं मन्तेअइ भरदो। किं दाणिं अय्यउत्तेण चिन्तीअदि। (आर्यपुत्र! अतिकरुणं मन्त्रयते भरतः। किमिदानीमार्यपुत्रेण चिन्त्यते।)

रामः - मैथिलि!

तं चिन्तयामि नृपतिं सुरलोकयातं
येनायमात्मविशिष्टगुणो न दृष्टः ।
ईदृग्विधं गुणनिधिं समवाप्य लोके
धिग् भो! विधेर्यदि बलं पुरुषोत्तमेषु ।। २२ ।।

वत्स! कैकेयीमातः।

यत्सत्यं परितोषितोऽस्मि भवता निष्कल्मषात्मा भवां-
स्त्वद्वाक्यस्य वशानुगोऽस्मि भवतः ख्यातैर्गुणौर्निर्जितः ।
किन्त्वेतन्नृपत्तेर्वचस्तदनृतं कर्तुं न युक्तं त्वया
किञ्चोत्पाद्य भवद्विधं भवतु ते मिथ्याभिधायी पिता ।। २३ ।।

भरतः - यावद् भविष्यति भवन्नियमावसानं

तावद् भवेयमिह ते नृप! पादमूले ।

रामः - मैवं, नृपः स्वसुकृतैरनुयातु सिद्धिं
मे शापितो, न परिरक्षसि चेत् स्वराज्यम् ।। २४ ।।

भरतः - अनुत्तरमभिहितम्। भवतु समयतस्ते राज्यं परिपालयामि।

रामः - वत्स! कः समयः।

भरतः - मम हस्ते निक्षिप्तं तव राज्यं चतुर्दशवर्षान्ते प्रतिग्रहीतुमिच्छामि।

रामः - एवमस्तु।

भरतः - आर्य! श्रुतम्! आर्ये श्रुतम्। तात! श्रुतम्।

सर्वे - वयमपि श्रोतारः।

भरतः - आर्य! अन्यमपि वरं हर्तुमिच्छामि।

रामः - वत्स! किमिच्छसि! किमहं ददामि!। किमहमनुष्ठास्यामि।

भरतः - पादोपभुक्ते तव पादुके मे
एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्ध्ना ।
यावद् भवानेष्यति कार्यसिद्धिं
तावत् भविष्याम्यनयोर्विधेयः ।। २५ ।।

रामः - (स्वागतम्) हन्त भोः!

सुचिरेणापि कालेन यशः किञ्जिन्मयार्जितम् ।
अचिरेणैव कालेन भरतेनाद्य सञ्चितम् ।। २६ ।।

सीता - अय्यउत्त! णं दीयहि खु पुडमजाअणं भरदस्स। (आर्यपत्र! ननु दीयते खलु प्रथमयाचनं भरताय।)

रामः - तथास्तु गृह्यताम्। (पादुके अर्पयति)

भरतः - अनुगृहीतोऽस्मि। (गृहीत्वा) आर्य! अत्राभिषेकोदकमावर्जयितुमिच्छामि।

रामः - तात! यदिष्टं भरतस्य तत् सर्वं क्रियताम्।

सुमन्त्रः - यदाज्ञापयत्यायुष्मान् !

भरतः - (आत्मगतम्) हन्त भोः,

श्रद्धेयः स्वजनस्य पौररूचितो लोकस्य दृष्ठिक्षमः
स्वर्गस्थस्य नराधिपस्य दयितः शीलान्वितोऽहं सुतः ।
भ्रातृणां गुणशालिनां बहुमतः कीर्तेर्महद् भाजनं
संवादेषु कथाश्रयो गुणवतां लब्धप्रियाणां प्रियः ।। २७ ।।

रामः - वत्स कैकेयीमातः! राज्यं नाम मुहूर्तमपि नोपेक्षणीयम्। तस्मादद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः।

सीता - हं अज्ज एव्व गमिस्सदि कुमारो भरदो। (हम् अद्यैव गमिष्यति कुमारो भरतः।)

रामः - अलमतिस्नेहेन। अद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः ।

भरतः - आर्य अद्यैवाहं गमिष्यामि ।

आशावन्तः पुरे पौराः स्थास्यन्ति त्वद्दिदृक्षया ।
तेषां प्रीतिं करिष्यामि त्वत्प्रसादस्य दर्शनात् ।। २८ ।।

सुमन्त्रः - आयुष्मन्! मयेदानीं किं कर्तव्यम्।

रामः - तात! महाराजवत् परिपाल्यतां कुमारः।

सुमन्त्रः - यदि जीवामि, तावत् प्रयतिष्ये।

रामः - वत्स कैकेयीमातः। आरुह्यतां ममाग्रतो रथः।

भरतः - यदाज्ञापयत्यार्यः। (रथमारोहतः)

रामः - मैथिलि! इतस्तावत्। वत्स लक्ष्मण! इतस्तावत्। आश्रमपदद्वारमात्रमपि भरतस्यानुयात्रं भविष्यामः।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे।)

चतुर्थोऽङ्कः

अथ पञ्चमोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति सीता तापसी च।)

सीता - अय्ये। उवहारसुमणाइण्णो सम्मज्जिदो असमो। अस्समपदविभवेण अणुट्ठिओ देवलमुदाआरो। ता जाव अय्यउत्तो ण आअच्छदि दाव अमाणं बाळरुक्खाणं उदअप्पदाणेण अणुक्कोसइस्सं। (आर्ये! उपाहारसुमननाकीर्णः संमार्जित आश्रमः। आश्रमपदविभवेनानुष्ठितो देवसमुदाचारः तद् यावदार्यपुत्रो नागच्छति, तावदिमान् बालवृक्षानुदकप्रदानेनानुक्रोशयिष्यामि।)

तापसी - अविग्घं से होदु । (अविघ्नमस्य भवतु।)

रामः - (सशोकम्।)

त्यक्त्वा तां गुरुणा मया च रहितां रम्यामयोध्यां पुरी -
मुद्यम्यापि ममाभिषेकमखिलं मत्सन्निधावागतः ।
रक्षार्थं भरतः पुनर्गुणनिधिस्तत्रैव सम्प्रेषितः
कष्टं भो नृपतेर्धुरं सुमहतीमेकः समुत्कर्षति ।। १ ।।

(विमृश्य) ईदृशमेवैतत्। यावदिदानीमीदृशशोकविनोदनार्थमवस्थाकुटुम्बिनीं मैथिलीं पश्यामि। तत् क्व नु खलु गता वैदेही ।

(परिक्रम्यावलोक्य) अये इमानि खलु प्रत्यग्राभिषिक्तानि वृश्रमूलानि अदूरगतां मैथिलीं सूचयन्ति। तथाहि,

भ्रमति सलिलं वृक्षावर्ते सफेनमवस्थितं
तृषितपतिता नैते क्लिष्टं पिबन्ति जलं खगाः ।
स्थलमभिपतन्त्यार्द्राः कीटा बिले जलपूरिते
नववलयिनो वृक्षा मूले जलक्षयरेखया ।। २ ।।

(विलोक्य।) अये इयं वैदेही। भोः। कष्टम्।

योऽस्याः करः श्राम्यति दर्पणेऽपि
स नैति खेदं कलशं बहन्त्याः ।
कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्य
समं लताभिः कठिनीकरोति ।। ३ ।।

(उपेत्य) मैथिलि! अपि तपो वर्धते।

सीता - हं अय्यउत्तो। जेदु अय्यठत्तो। (हम् आर्यपुत्रः। जयत्वार्यपुत्रः।)

रामः - मैथिलि! यदि ते नास्ति धर्मविघ्नः आस्यताम्।

सीता - जं अय्यउत्तो आणवेदि। (उपविशति। (यदार्यपुत्र आज्ञापयति।)

रामः - मैथिलि! प्रतिवचनार्थिनीमिव त्वां पश्यामि। किमिदम्।

सीता - सोअसुण्णाहिअअस्स विअ अय्यउत्तस्स मुहाराओ। किं एदं। (शोकशून्यहृदयस्येवार्यपुत्रस्य मुखरागः किमेतत्।)

रामः - मैथिलि! स्थाने खलु कृता चिन्ता।

कृतान्तशल्याभिहते शरीरे
तथैव तावद्धृदयव्रणो मे ।
नानाफलाः शोकशराभिघाता -
स्तत्रैव तत्रैव पुनः पतन्ति ।। ४ ।।

सीता - अय्यउत्तस्स को विअ सन्दावो। (आर्यपुत्रस्य क इव सन्तापः।)

रामः - श्वस्तत्रभवतस्तातस्यानुसंवत्सरश्राद्धविदिघः। कल्पविशेषेण निवपनक्रियामिच्छन्ति पितरः। तत् कथं निर्वर्तयिष्यामीत्येतच्चिन्त्यते। अथवा।

गच्छन्ति तुष्टिं खलु येन केन
त एव जानन्ति हि तां दशां मे।
इच्छामि पूजां च तथापि कर्तुं
तातस्य रामस्य च सानुरूपाम्।।५।।

रामः- मैथिलि!

फलानि दृष्ट्वा दर्भेषु स्वहस्तरचितानि नः ।
स्मारितो वनवासं च तातस्तत्रापि रोदिति ।। ६ ।।

(ततः प्रविशति परिव्राजकवेषो रावणः)

रावणः - एष भोः!

नियतमनियतात्मा रूपमेतद् गृहीत्वा
खरवधकृतवैरं राघवं वञ्चयित्वा ।
स्वरपदपरिहीणां हव्यधारामिवाहं
जनकनृपसुतां तां हर्तुकामः प्रयामि ।। ७ ।।

(परिक्रम्यादो विलोक्य) इदं रामस्याश्रमपदद्वारम् ।। (यावदवतरामि।)

(अवतरति।) यावदहमप्यतिथिसमुदाचारमनुष्ठास्यामि । अहमतिथिः । कोऽत्रभोः।

रामः - (श्रुत्वा।) स्वागतमतिथये !

रावणः - साधु विशेषितं खलु रूपं स्वरेण ।

रामः - (विलोक्य।) अये भगवान्। भगवन्! अभिवादये ।

रावणः - स्वस्ति ।

रामः - भगवन्! एतदासनमास्यताम् ।

रावणः - (आत्मगतम्।) कथमाज्ञप्त इवास्म्यनेन। (प्रकाशम्) बाढम्। (उपविशति।)

रामः - मैथिलि! पाद्यमानय भगवते ।

सीता - जं अय्यउत्तो आणवेदि। (निष्क्रम्य प्रविश्य।) इमा आवो। (यदार्यपुत्र आज्ञापयति। इमा आपः।)

रामः - शुश्रूषय भगवन्तम् ।

सीता - जं अय्यउत्तो आणवेदि। (यदार्यपुत्र आज्ञापयति।)

रावणः - (मायाप्रकाशनपर्याकुलो भूत्वा) भवतु, भवतु,

इयमेका पृथिव्यां हि मानुषीणामरुन्धती ।
यस्या भर्तेति नारीभिः सत्कृतः कथ्यते भवान् ।। ८ ।।

रामः - तेन हि आनय, अहमेव शुश्रूषयिष्ये।

रावणः - अयि छायां परिहृत्य शरीरं न लङ्घयामि। वाचानुवृत्तिः खल्वतिथिसत्कारः। पूजितोऽस्मि। आस्याताम् ।

रामः - बाढम्। (उपविशति।)

रावणः - (आत्मगतम्।) यावदहमपि ब्राह्मणसमुदाचारमनुष्ठास्यामि। (प्रकाशम्) भोः! काश्यपगोत्रोऽस्मि। साङ्गोपाङ्गं वेदमधीये, मानवीयं धर्मशास्त्रं, माहेश्वरं योगशास्त्रं, बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं, मेधातिथेर्न्यायशास्त्रं, प्रचेतसं श्राद्धकल्पं च ।

रामः - कथं कथं श्राद्धकल्पमिति ।

रावणः - सर्वाः श्रुतीरतिक्रम्य श्राद्धकल्पे स्पृहा दर्शिता। किमेतत् ।

रामः - भगवन्! भ्रष्टायां पितृमत्तायामागम इदनीमेषः।

रावणः - अलं परिहृत्य। पृच्छतु भवान् ।

रामः - भगवन्! निवपनक्रियाकाले केन पितृंस्तर्पयामि ।

रावणः - सर्वं श्रद्धया दत्तं श्राद्धम् ।

रामः - भगवन्! अनादरतः परित्यक्तं भवति। विशेषार्थं पृच्छामि ।

रावणः - श्रूयताम्। विरूढेषु दर्भाः, ओषधीषु तिलाः, कलायं शाकेषु, मत्स्येषु महाशफरः, पक्षिषु वार्ध्राणसः, पशुषु गौः खड्गो वा, इत्येते मानुषाणां विहिताः ।

रामः - भगवन् ! वाशब्देनावगतमन्यदप्यस्तीति ।

रावणः - अस्ति प्रभावसम्पाद्यम् ।

रामः - भगवन्! एष एव मे निश्चयः ।

उभयस्यास्ति सान्निध्यं यद्येतत् साधयिष्यति ।

धनुर्वा तपसि श्रान्ते श्रान्तेधनुषि वा तपः ।। ९ ।।

रावणः - सन्ति। हिमवति प्रतिवसन्ति ।

रामः - हिमतीति। ततस्ततः ।

रावणः - हिमवतः सप्तमे शृङ्गे प्रत्यक्षस्थाणुशिरःपतितगङ्गाम्बुपायिनो वैदूर्यश्यामपृष्ठाः पवनसमजवाः काञ्चनपार्श्वा नाम मृगाः, यैर्वैखानसवालखिल्यनैमिशीयादयो महर्षयश्चिन्तितमात्रोपस्थितविपन्नैः श्राद्धान्यभिवर्धयन्ति ।

तैस्तर्पिताः सुतफलं पितरो लभन्ते
हित्वा जरां खमुपयान्ति हि दीप्यमानाः ।
तुल्यं सुरैः समुपयान्ति विमानवास-
मावर्तिभिश्च विषयैर्न बलाद्ध्रियन्ते ।। १० ।।

रामः - मैथिलि!

आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमांश्च
विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।
वत्स्यामि तेषु हिमवद्गिरिकाननेषु
दीप्तैरिवौषाधिवनैरुपरञ्जितेषु ।। ११ ।।

सीता - जं अय्यउत्तो आणवेदि । (यदार्यपुत्र आज्ञापयति।)

रावणः - कौसल्यामातः ! अलमतिमनोरथेन । न ते मानुषैर्दृश्यन्ते ।

रामः - भगवन् ! किं हिमवति प्रतिवसन्ति ।

रावणः - अथ किम् ।

रामः - तेन हि पश्यतु भवान् ।

सौवर्णान् वा मृगांस्तान् मे हिमवान् दर्शयिष्यति ।
भिन्नो मद्बाणवेगेन क्रौञ्चत्वं वा गमिष्यति ।। १२ ।।

रावणः - (स्वागतम्।) अहो असह्यः खल्वस्यावलेपः ।

रामः - (दिशो विलोक्य।) अये विद्युत्सम्पात इव दृश्यते ।

रावणः - (प्रकाशम्।) कौसल्यामातः। इहस्थमेव भवन्तं पूजयति हिमवान्। एष काञ्चनपार्श्वः ।

रामः - भगवतो वृद्धिरेषा ।

सीता - दिट्ठिआ अय्यउत्तो वड्ढइ । (दिष्ट्वात्र्यार्यपुत्रो वर्धते।)

रामः - न न,

तातस्यैतानि भाग्यानि यदि स्वयमिहागतः ।
अर्हत्येष हि पूजायां लक्ष्मणं ब्रूहि मैथिलि ।। १३ ।।

सीता - अय्यउत्त! णं तित्थअसादो उवावत्तमाणं कुळवदिं पच्चुग्गच्छेहित्ति सन्दिट्ठो सोमित्ती । (आर्यपुत्र! ननु तीर्थयात्रात उपावर्तमानं कुलपतिं प्रत्यद्गच्छेति सन्दिष्टः सौमित्रिः।)

रामः - तेन हि अहमेव यास्यामि ।

सीता - अय्यउत्त! अहं किं करिस्सं । (आर्यपुत्र! अहं किं करिष्यामि।)

रामः - शुश्रूषयस्व भगवन्तम् ।

सीता - जं अय्यउत्तो आणवेदि । (यदार्यपुत्र आज्ञापयति।)

(निष्क्रान्तो रामः)

रावणः - अये, अययर्ध्यमादायोपसर्पति राघवः। एष इदानीं पूजामनवेक्ष्य धावन्तं मृगं दृष्ट्वा धनुरारोपयति राघवः।

अहो बलमहो वीर्यमहो सत्त्वमहो जवः ।

राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्याप्तमिदं जगत् ।। १४ ।।

एष मृगः। एकप्लुतातिक्रान्तशरविषयो वनगहनं प्रविष्टः ।

सीता - (आत्मगतम्।) अय्यउत्तविरहिदाए भअं मे एत्थ उप्पज्जइ । (आर्यपुत्रविरहिताया भयं मेऽत्रोत्पद्यते।)

रावणः - (आत्मगतम्।)

माययापहते .....

सीता - जाव उडजं पविसामि। (गन्तुमीहते) (यावदुटजं प्रविशामि।)

रावणः - (स्वरूपं गृहीत्वा।) सीते! तिष्ठ तिष्ठ ।

सीता - (सभयम्।) हं को दाणि अअं। (हं क इदानीमयम्।)

रावणः - किं न जानीषे ।

युद्धे येन सुराः सदानवगणाः शक्रादयो निर्जिता
दृष्ट्वा शूर्पणखाविरूपकरणं श्रुत्वा हतौ भ्रातरौ ।
दर्पाद् दुर्मतिमप्रमेयबलिनं रामं विलोभ्य च्छलैः
स त्वां हर्तुमना विशालनयने! प्राप्तोऽस्म्यहं रावणः ।। १६ ।।

सीता - हं ळावणो णाम। (प्रतिष्ठते।) (हं रावणो नाम।)

रावणः - आः रावणस्य चक्षुर्विषयमागता क्व यास्यसि।

सीता - अय्यउत्त! परित्ताआहि परित्ताआहि। सोमित्ती! परित्ताआहि परित्ताआहि मं। (आर्यपुत्र! परित्रायस्व परित्रायस्व। सौमित्रे! परित्रायस्व परित्रायस्व माम्।)

रावणः - सीते! श्रूयतां मत्पराक्रमः ।

भग्नः शक्रः कम्पितो वित्तनाथः
कृष्टः सोमो मर्दितः सूर्यपुत्रः ।
धिग् भोः स्वर्गं भीतदेवैर्निविष्टं
धन्या भूमिर्वर्तते यत्र सीता ।। १७ ।।

सीता - अय्यउत्त! परित्ताआहि परिआहि। सोमित्ती! परित्ताआहि परित्ताआहि मं। (आर्यपुत्र! परित्रास्व परित्रायस्व। सौमित्रे! परित्रायस्व परित्रायस्व माम्।)

रावणः - रामं वा शरणमुपेहि लक्ष्मणं वा
स्वर्गस्थं दशरथमेव वा नरेन्द्रम् ।

किं वा स्यात् कुपुरुषसंश्रितैर्वचोभि-
र्न व्याघ्रं मृगशिशवः प्रधर्षयन्ति ।। १८ ।।

सीता - अय्यउत्त! परित्तआहि परित्ताआहि। सोमित्ती! परित्ताआहि परिआहि मं । (आर्यपुत्र! परित्रायस्व परित्रायस्व। सौमित्रे! परित्रायस्व माम्।)

रावणः- विलपसि किमिदं विशालनेत्रे
विगणयमां च यथा तवार्यपुत्रम् ।
विपुलबलयुतो ममैष योद्धुं
ससुरगणोऽप्यसमर्थ एव रामः ।। १९ ।।

सीता - (सरोषं) सत्तो सि। (शप्तोऽसि।)

रावणः - हहह! अहो पतिव्रतायास्तेजः।

योऽहमुत्पतितो वेगान्न दग्धः सूर्यरश्मिभिः ।
अस्याः परिमितैर्दग्धः शप्तोऽसीत्येभिरक्षरैः ।। २० ।।

सीता - अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि । (आर्यपुत्र! परित्रायस्व परित्रायस्व।)

रावणः - (सीतां गृहीत्वा।) भो भो जनस्थानवासिनस्तपस्विनः! श्रृण्वन्तु श्रृण्वन्तु भवन्तः ।

बलादेष दशग्रीवः सीतामादाय गच्छति ।
क्षात्रधर्मे यदि स्निग्धः कुर्याद् रामः पराक्रमम् ।। २१ ।।

सीता - अय्यउत्त! परित्ताआहि परित्ताआहि। (आर्यपुत्र! परित्रायस्व परित्रायस्व।)

रावणः - (परिक्रमन् विलोक्य।) अये स्वपक्षपवनोत्क्षेपक्षुभितवनषण्डश्चण्डचञ्चुरभिधावत्येष जटायु। आः तिष्ठेदानीम्।

मद्‌भुजाकृष्टनिस्त्रिंशकृत्तपक्षक्षतच्युतैः ।
रुधिरेरार्द्रगात्रं त्वां नयामि यमसादनम् ।। २२ ।।

(निष्क्रान्तौ)

पञ्चमोऽङ्कः

थ षष्ठोऽङ्कः।

(ततः प्रविशतो वृद्धतापसौ।)

उभौः - परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः!

प्रथमः - इयं हि नीलोत्पलदामवर्चसा
मृणालशुक्रोज्वलदंष्ट्रहासिना ।
निशाचरेन्द्रेण निशार्धचारिणा
मृगीव सीता परिभूय नीयते ।। १ ।।

द्वितीयः - एषा खलु तत्रभवती वैदेही,

विचेष्टमानेव भुजङ्गमाङ्गना
विधूयमानेव च पुष्पिता लता ।
प्रसह्य पापेन दशाननेन सा
तपोवनात्, सिद्धिरिवापनीयते ।। २ ।।

उभौः -		परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः!।

प्रथमः -		(ऊर्ध्वमवलोक्य।) अये वचनसमकाल एव दशरथस्यानृण्यं कंर्तुं मयि स्थिते क्व यास्यसीति रावणमाहूयान्तरिक्षमुत्पतितो जटायुः।

द्वितीयः -		एष रोषादुद्वृत्तनयनः प्रतिनिवृत्तो रावणः।

प्रथमः -		एष रावणः।

द्वितीयः -		एष जटायुः।

उभौ -		हन्तैतदन्तरिक्षे प्रवृत्तं युद्धम्।

प्रथमः -		काश्यप! काश्यप! पश्य क्रव्यादीश्वरस्य सामर्थ्यम् ।

पक्षाभ्यां परिभूय वीर्यविषयं द्वन्द्वं प्रतिव्यूहते
तुण्डाभ्यां सुनिघृष्टतीक्ष्णमचलः संवेष्टनं चेष्टते ।
तीक्ष्णैरायासकण्टकैरिव नखैर्भीमान्तरं वक्षसो
वज्राग्रैरिव दार्यमाणविषमाच्छैलाच्छिला पाट्यते ।। ३ ।।

द्वितीयः-		हन्त संक्रुद्धेन रावणेनासिना क्रव्यादीश्वरः स दक्षिणांसदेशे हतः।

उभौ -		हा धिक्। पतितोऽत्रभवान् जटायुः,

प्रथमः -		भोः कष्टम्। एष खलु तत्रभवान् जटायुः,

कृत्वा स्ववीर्यसदृशं परमं प्रयत्नं
क्रीडामयूरमिव शत्रुमचिन्तयित्वा ।
दीप्तं निशाचरपतेरवधूय तेजो
नागेन्द्रभग्नवनवृक्ष इवावसन्नः ।। ४ ।।

उभौ -		स्वर्ग्योऽयमस्तु ।

प्रथमः -		काश्यप! आगम्यताम्। इमं वृत्तान्तं तत्रभवते राघवाय निवेदयिष्यावः ।

द्वितीयः -		बाढम्। प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्तौ।)

विष्कम्भकः।

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः।)

काञ्चुकीयः -		क इह भोः! काञ्चनतोरणद्वारमशून्यं कुरुते ।

(प्रविशति)

प्रतिहारी -		अय्य! अहं विजयां! किं करीअदु। (आर्य! अहं विजया। किं क्रियताम्।)

काञ्चुकीयः -		विजये! निवेद्यतां निवेद्यतां भरतकुमाराय - एष खलु रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः प्रतिनिवृत्तस्तत्रभवान् इति।

प्रतिहारी -		अय्य! अवि किदत्थो तादसुमन्तो आअदो। (आर्य!अपि कृतार्थस्तातसुमन्त्र आगतः।)

काञ्चुकीयः -		भवति! न जाने ।

हृदयस्थितशोकाग्निशोषिताननमागतम् ।
दृष्ट्वैवाकुलमासीन्मे सुमन्त्रमधुना मनः ।। ५ ।।

प्रतिहारी - अय्य! एदं सुणिअ पय्याउळं विअ मे हिअअं। (आर्य! एतच्छ्रुत्वा पर्याकुलमिव मे हृदयम्।)

काञ्चुकीयः - भवति! किमिदानीं स्थिता। शीघ्रं निवेद्यताम् ।

प्रतिहारी - अय्य! इअं णिवेदेमि। (निष्क्रान्ता।) (आर्य! इयं निवेदयामि।)

काञ्चुकीयः - (विलोक्य।) अये! अयमत्रभवान् भरतकुमारः सुमन्त्रागमनजनितकुतूहलश्चीर-वल्कलवसनश्चित्रजटापुञ्चञ्जिरितोत्तमाङ्ग इत एवाभिवर्तते। य एषः,

प्रख्यातसद्गुणगणः प्रतिपक्षकाल-
स्तिग्मांशुवंशतिलकस्त्रिदशेन्द्रकल्पः ।
आज्ञावशादखिलभूपरिरक्षणस्थः
श्रीमानुदारकलभेभसमानयानः ।। ६ ।।

(ततः प्रविशति भरतः प्रतिहारी च।)

भरतः - विजये! एवम् उपगतस्तत्रभवान् सुमन्त्रः।

गत्वा तु पूर्वमयमार्यनिरीक्षणार्तं
लब्धप्रसादशपथे मयि सन्निवृत्ते ।
दृष्ट्वा किमागत इहात्रभवान् सुमन्त्रो
रामं प्रजानयनबुद्धिमनोभिरामम् ।। ७ ।।

काञ्चुकीयः- (उपगम्य।) जयतु कुमारः ।

भरतः - अथ कस्मिन् प्रदेशे वर्तते तत्रभवान् सुमन्त्रः ।

काञ्चुकीयः - असौ काञ्चनतोरणद्वारे ।

भरतः - तेन हि शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

काञ्चुकीयः - यदाज्ञापयति कुमारः । (निष्क्रान्तः।)

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः प्रतिहारी च।)

सुमन्त्रः - (सशोकम् कष्टं भोः! कष्टम्।)

नरपतिनिधनं मयानुभूतं
नृपतिसुतव्यसनं मयैव दृष्टम्।
श्रुत इह स च मैथिलीप्रणाशो
गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे ।। ८ ।।

प्रतिहारी - (सुमन्त्रमुद्दिश्य।) एदु एदु अय्यो। एसो भट्टा। उपसप्पदु अय्यो। (एत्वेत्वार्यः एष भर्ता। अपसर्पत्वार्यः।)

सुमन्त्रः- (उपसृत्य।) जयतु कुमारः।

भरतः - तात!अपि दृष्टस्त्वया लोकाविष्कृतपितृस्नेहः । अपि दृष्टं द्विधाभूतमरुन्धतीचारित्रम्। अपि दृष्टं त्वया निष्कारणावहितवनवासं सोभ्रात्रम्।

(सुमन्त्र : सचिन्तस्तिष्ठति।)

प्रतिहारी - भट्टिदारओ खु अय्यं पुच्छदि। (भर्तृदारकः खल्वार्यं पृच्छति।)

सुमन्त्रः- भवति ! किं माम् ।

भरतः - (स्वगतन्।) अतिमहान् खल्वायासः । सन्तापाद् भ्रष्टहृदयः । (प्रकाशम्।) अपिमार्गात् प्रतिनिवृत्तस्तत्रभवान्।

सुमन्त्रः- कुमारः! त्वन्नियोगाद् रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः कथमहमन्तरा प्रतिनिवर्तिष्ये।

भरतः - किभु खलु क्रोधेन वा लज्जया वात्मानं न दर्शयन्ति।

सुमन्त्रः- कुमार!

कुतः क्रोधो विनीतानां लज्जा वा कृतचेतसाम् ।
मया दृष्टं तु तच्छून्यं तैर्विहीनं तपोवनम् ।। ९ ।।

भरतः - अथ क्व गता इति श्रुताः।

सुमन्त्रः- अस्ति किल किष्किन्धा नाम वनौकसां निवासः। तत्र गता इति श्रुताः।

भरतः - हन्त! अविज्ञातपुरुषविशेषाः खलु वानराः। दुखिताः प्रतिवसन्ति।

सुमन्त्रः- कुमार! तिर्यग्योनयोऽप्युपकृतमवगच्छन्ति।

भरतः - तात! कथभिव।

सुमन्त्रः- सुग्रीवो भ्रंशितो राज्याद् भ्रात्रा ज्येष्ठेन वालिना ।

हतदारो वसच्छैले तुल्यदुःखेन मोक्षितः ।। १० ।।

भरतः - तात! कथ तुल्यदुःखेन नाम ।

सुमन्त्रः- (आत्मगतम्।) हन्त सर्वमुक्तमेव मया। (प्रकाशम्।)कुमार! न खलु किञ्चित्। ऐश्वर्यभ्रंशतुल्यता ममाभिप्रेता ।

भरतः - तात! किं गूहसे स्वर्गं महाराजपादमूलेन शापितः स्याः यदि सत्यं न ब्रूयाः ।

सुमन्त्रः - का गतिः। श्रूयतां,

वैरं मुनिजनस्यार्थे रक्षसा महता कृतम् ।
सीता मायामुपाश्रित्य रावणेन ततो हृता ।। ११ ।।

भरतः - कथं हृतेति। (मोहमुपगतः।)

सुमन्त्रः- समाश्र्वसिहि समाश्वसिहि ।

भरतः - (पुनः समाश्वस्य।) भोः ! कष्टम् ।

पित्रा च बान्धवजनेन च विप्रयुक्तो
दुःखं महत् समनुभुय वनप्रदेशे ।
भार्यावियोगमुपलभ्य पुनर्ममार्यो
जीमूतचन्द्र इव खे प्रभया वियुक्तः ।। १२ ।।

भो! रिमिदीर्नीं करिष्ये। भवतु, दष्टम्। अनुगच्छतु मां तातः।

सुमन्त्रः- यदाज्ञापयति कुमारः।

(उभौ परिक्रामतः।)

सुमन्त्रः - कुमार! न खलु न खलु गन्तव्यम् । देवीनां चतुश्शालमिदम् ।

भरतः - अत्रैव मे कार्यम्। भोः ! क इह प्रतिहारे ।

(प्रविश्य।

प्रतिहारी - जेदु भट्टिदारओ। विजआ खु अहं । (जयतु भर्तृदारकः। विजया खल्वहम्।)

भरतः - विजये! ममागमनं निवेदयात्रभवत्यै ।

प्रतिहारी - कदमाए भट्टिणीए णिवेदेमि । (कतमस्यै भट्टिन्यै निवेदयामि ।

भरतः - या मां राजानमिच्छति ।

प्रतिहारी - (आत्मगतम्।) हं किं णु खु भवे। (प्रकाशम्।) भट्टा! तह। (निष्क्रान्ता।) (हं किन्नु खलु भवेत्! भर्तः! तथा।)

(ततः प्रविशति कैकेयी प्रतिहारी च।)

कैकेयी - विजए! मं पेक्खिदुं भरदो आअदो । (विजये! मां प्रेक्षितुं भरत आगतः।)

प्रतिहारी- भट्टिणि ! तह। भट्टिदारअस्स रामस्स सआसादो तादसुमन्तो आअदो । तेण सह भट्टिदारओ भरदो भट्टिणिं पेक्खिदुं इच्छदि किळ। (भट्टिनि ! तथा। भर्तृदारकस्य रामस्य सकाशात् तातसुमन्त्र आगतः । तेन सह भर्तृदारको भरतो भट्टिनीं प्रेक्षितुमिच्छति किल।)

कैकेयी - (स्वगतम्।) केण खु उग्धादेण मं उवाळम्भिस्सिदि भरदो। (केन खलूद्घातेन मामुपालप्स्यते भरतः।)

प्रतिहारी - भट्टिणि! किं पविसदु भट्टिदारओ। (भट्टिनि! किं प्रविशतु भर्तृदारकः।)

कैकेयी - गच्छ। पवेसेहि णं । (गच्छ। प्रवेशयैनम्।)

प्रतिहारी - भट्टिणि ! तह । (परिक्रम्योपसृत्य) जेदु भट्टिदापओ । पविसदु किळ । (भट्टिनि! तथा! जयतु भर्तृदारकः। प्रविशतु किल।)

भरतः - विजये! किं निवेदितम् ।

प्रतिहारी - आम् ।

भरतः तेन हि प्रविशावः।

(प्रविशातः।)

कैकेयी - जाद! विअआमन्तेदि - रामस्स सआसादो सुमन्तो आअदोत्ति । (जात! विजया मन्त्रयते - रामस्य सकाशात् सुमन्त्र आगत इति।)

भरतः - अतः परं प्रियं निवेदयाम्यत्रभवत्यै ।

कैकेयी - जाद! अवि कोसळ्ळा सुमिता अ सद्दावइदव्वा। (जात! अपि कौसल्या सुमित्रा च शब्दापयितव्या ।)

भरतः - न खलु ताभ्यां श्रोतव्यम् ।

कैकेयी - (आत्मगतम्।) हं किं णु हु भवे। (प्रकाशम्।) भणाहि जाद !। (हं किन्नु खलु भवेत्। भण जात!।)

भरतः - श्रूयतां,

यः स्वराज्यं परित्यज्य त्वन्नियोगाद्वनं गतः ।

तस्य भार्या हृता सीता पर्याप्तस्ते मनोरथः ।। १३ ।।

कैकेयी - हं।

भरतः - हन्त भोः! सत्वयुक्तानामिक्ष्वाकूणां मनस्विनाम् ।
वधूप्रधर्षणं प्राप्तं प्राप्यात्रभवतीं वधूम् ।। १४ ।।

कैकेयी - (आत्मगतम्।) भोदु, दाणि काळो कहेउं। (प्रकाशम्।) जाद! तुवं ण आणासि महाराअस्स सावं। (भवतु इदानीं कालः कथयितुम्। जात!

त्वं न जानासि महाराजस्य शापम्।)

भरतः - किं शप्तो महाराजः ।

कैकेयी - सुमन्त! आअक्ख वित्थरेण। (सुमन्त्र! आचक्ष्व विस्तरेण।)

सुमन्त्रः - यदाज्ञापयति भवती । कुमार ! श्रूयताम् - पुरा मृगयां गतेन महाराजेन कस्मिंश्चित् सरसि कलशं पूरयमाणो वनगजबृंहितानुकारि-शब्दसमुत्पन्नवनगजशङ्कया शब्दवेधिना शरेण विपन्नचक्षुषो महर्षेश्चक्षुर्भूतो मुनितनयो हिंसितः।

भरतः - हिंसित इति। शान्तं पापं शान्तं पापम्। ततस्ततः।

सुमन्त्रः - ततस्तमेवंगतं दृष्टवा,

तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिनी सत्यभाषिणा ।
यथाहं भोस्त्वमप्येवं पुत्रशोकाद् विपत्स्यसे ।। १५ ।।

भरतः - नन्विदं कष्टं नाम।

कैकेयीः - जाद! एदण्णिमित्तं अवराहे मं णिक्खिविअ पुत्तओ रामो वणं पेसिदो, णहु रज्जकोहेण। अपरिहरणीओ महरिसिसावो पुत्तविप्पवासं विणा ण होइ। (जात! एतन्निमित्तमपराधे मां निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितः, न खलु राजलोभेन। अपरिहरणीयो महर्षिशापः पुत्रप्रवासं विना न भवति।)

भरतः - अथ तुल्ये पुत्रविप्रवासे कथमहमरण्यं न प्रेषितः।

कैकेयी - जाद! मादुळकुऴे वत्तमाणस्स पइदीहूदो दे विप्पवासो। (जात! मातुलकुले वर्तमानस्य प्रकृती-भूतस्ते विप्रवासः।)

भरतः - अथ चतुर्दशं वर्षाणि किं कारणमवेक्षितानि।

कैकेयी - जाद! चउद्दस दिअस त्ति वत्तुकामाए पय्याउळहिअआए चउद्दस वरिसाणि त्ति उत्तं। (जात! चतुर्दश दिवसा इति वक्तुकामया पर्याकुलहृदयया चतुर्दश वर्षाणीत्युक्तम्।)

भरतः - अस्ति पाण्डित्यं सम्यग् विचारयितुम्। अथ विदितमेतद् गुरुजनस्य।

सुमन्त्रः- कुमार! वसिष्ठवामदेवप्रभृतीनामनुमतं विदितं च ।

भरतः - हन्त त्रैलोक्यसाक्षिणः खल्वेते।दिष्ट्यानपराद्धात्रभवती। अम्ब! यद् भ्रातृस्नेहात् समुत्पन्नमन्युना मया दूषितात्रभवती, तत् सर्व मर्षयितव्यम्। अम्ब! अभिवादये ।

कैकेयी - जाद! का णाम मादा पुतअस्स अवराहं ण मरिसेदि। उट्ठेहि उट्ठेहि। को एत्थ दोसो। (जात! का नाम माता पुत्रकस्यापराधं न मर्षयति। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ। कोऽत्र दोषः।)

भरतः - अनुगृहीतोऽस्मि। आपृच्छाम्यत्रभवतीम्। अद्यैवाहमार्यस्य साहाय्यार्थं कृत्स्नं राजमण्डलमुद्योजयामि । अयमिदानीं,

वेलामिमां मत्तगजान्धकारां
करोमि सैन्योघनिवेशनद्धाम् ।
बलैस्तरद्भिश्च नयामि तुल्यं
ग्लानिं समुद्रं सह रावणेन ।। १६ ।।

अये शब्द इव । तूर्णं ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविशय।)

प्रतिहारी - जेदु कुमारो । इयं वुत्तन्तं सुणिअ जोट्ठभट्टिणी मोहं गआ। (जयतु कुमारः इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा ज्येष्ठभट्टिनी मोहं गता।)

कैतेयी - हं।

भरतः - कथं मोहमुपताम्बा।

कैकेयी - एहि जाद! अय्यं अस्सासइस्सामो। (एहि! जात! आर्यामाश्वासयिष्यावः।)

भरतः - यदाज्ञापयत्यम्बा।

(निष्क्रान्ताः सर्वे।)

षष्ठोऽङ्कः।

अथ सप्तमाऽङ्कः।

(ततः प्रविशतो तापसः।)

तापसः - नन्दिलक! नन्दिलक!

नन्दिलकः - अय्य! अअं म्हि(आर्य! अय्यमस्मि।)

तापसः - नन्दिलक! कुलपतिर्विज्ञापयति - एष खलु स्वदारापहारिणं त्रैलोक्यविद्रावणं नाशयित्वा राक्षसगणविरुद्धवृत्तं गुणगणविभूषणं बिभीषणमभिषिच्यदेव देवर्षिसिद्धविमलचारित्रां तत्रभवतीं सीतामादाय ऋक्षराक्षसवानरमुख्यैः परिवृतः सम्प्राप्तस्तत्र भवान् शरद्विमलगगनचन्द्राभिरामो रामः। तदद्यास्मिन्नाश्रमपदेऽस्माद्विभवेन यत् सङ्कल्पयितव्यं तत् सर्वं सज्जीक्रियतामिति।

नन्दिलकः - अय्य! सव्वं सज्जीकिदं । किन्तु-(आर्य! सर्वं सज्जीकृतम्। किन्तु -)

तापसः - किमेतत्।

नन्दिलकः - एत्थ बिभीसणकेरआ रक्खसा। तेसं भक्खणणिमित्तं कुळवदी पमाणां। (अत्र बिभीषणसम्बन्धिनो राक्षसाः। तेषां भक्षणनिमित्तं कुलपतिः प्रमाणम्।)

तापसः - किमर्थम्।

नन्दिलकः - ते खु खज्जन्ति । (ते खलु खादन्ति)

तापसः - अलमलं सम्भ्रमेण। बिभीषणविधेयाः खलु राक्षसाः ।

नन्दिलकः - णमो रक्खससज्जणअ। (निष्क्रान्तः।) (नमो राक्षससज्जनाय।)

तापसः - (विलोक्य।) अये अयमत्रभवान् राघवः । य एष

जय नरवर! जेयः स्याद् द्वितीयस्तवारि-
स्तव भवतु विधेया भूमिरेकातपत्रा ।
इति मुनिभिरनेकैः स्तूयमानः प्रसन्नैः
क्षितितलमवतीर्णो मानवेन्द्रो विमानात् ।। १ ।।

जयतु भवान् जयतु ।

(निष्क्रान्तः)

मिश्रविष्कम्भकः।

(ततः प्रविशति रामः।)

रामः - भोः!

समुदितबलवीर्यं रावणं नाशयित्वा

जगति गुणसमग्रां प्राप्य सीतां विशुद्धाम् ।
वचनमपि गुरुणामन्तशः पूरयित्वा
मुनिजनवनवासं प्राप्तवानस्मि भूयः ।। २ ।।

तापसीनामभिवन्दनार्थमभ्यन्तरं प्रविष्टा चिरायते खलु मैथिली। (विलोक्य।) अये इयं वैदेही,

सखीति सीतेति च जानकीति
यथावयः स्निग्धतरं स्नुषेति ।
तपस्विदारैर्जनकेन्द्रपुत्री
सम्भाष्यमाणा समुपैति मन्दम् ।। ३ ।।

(ततः प्रविशति सीता तापसी च।)

तापसी - हळा! एसो दे कुडुम्बिओ। उवसप्प णं। णं सक्कं तुमं एआइणिं पेक्खिदुं। (हला! एष ते कुटुम्बिकः। उपसर्पैनम्। न शक्यं त्वामेकाकिनीं प्रेक्षितुम्।)

सीता - हं! अज्ज वि अविस्ससणीअं विअ मे पडिभादि। (उपसृत्य।) जेदु अय्यउत्तो। (हम्! अद्याप्यविश्वसनीयमिव मे प्रतिभाति। जयत्वार्यपुत्रः।)

रामः - मैथिलि! अपि जानासि, पूर्वाधिष्ठानमस्माकं जनस्थानमासीत्। अप्यत्र ज्ञायन्ते पुत्रकृतका वृक्षाः।

सीता - जणामि जाणामि। ओळोइअपत्तआ उळ्ळोअइद्व्वा दाणि संवुत्ता। (जानामि जानामि। अवलोकितपत्रका उल्लोकयितव्या इदानीं संवृत्ताः।)

रामः - एवमेतत्। निम्नस्थलोत्पादको हि कालः। मैथिलि! अप्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णस्याधस्ताच्छुक्लवाससं भरतं दृष्ट्वा परित्रस्तं मृगयूथमासीत्।

सीता - अय्यउत्त! दिढं खु सुमरामि। आर्यपुत्र! दृढं खलु स्मरामि।)

रामः - अयं तु नस्तपसः साक्षिभूतो महाकच्छः। अत्रास्माभिरासीनैस्तातस्य निवपनक्रियां (चिन्तयद्भिः) काञ्चनपार्श्वो नाम मृगो दृष्टः।

सीता - हं अययउत्त! मा खु मा खु एवं भणिदुं। (भीता वेपते।) (हम् आर्यपुत्र! मा खलु मा खल्वेवं भणितुम्।)

रामः - अलमलं सम्भ्रमेण। अतिक्रान्तः खल्वेष कालः। (दिशो विलोक्य।) अये कुतो नु,

रेणुः समुत्पतति लोध्रसमानगौरः
सम्प्रावृणोति च दिशः पवनावधूतः ।
शङ्खध्वनिश्च पटहस्वनधीरनादैः
सम्मूर्च्छितो वनमिदं नगरीकरोति ।। ४ ।।

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः - जयत्वार्यः। आर्य!

अयं सैन्येन महता त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।
मातृभि सह सम्प्राप्तो भरतो भ्रातृवत्सलः ।। ५ ।।

रामः - वत्स लक्ष्मण! किमेवं भरतः प्राप्तः।

लक्ष्मणः - आर्य! अथ किम्।

रामः - मैथिली! श्वश्रूजनपुरोगं भरतमवलोकयितुं विशालीक्रियतां ते चक्षुः।

सीता - अय्यउत्त! इच्छिदव्वे काळे भरदो आअंदो। (आर्यपुत्र! एष्टव्ये काले भरत आगतः।)

भरतः - तैस्तैः प्रवृद्धविषयैर्विषमैर्विमुक्तं
मेघैर्विमुक्तममलं शरदीव सोमम् ।

आर्यासहायमहमद्य गुरुं दिदृक्षुः
प्राप्तोस्मि तुष्टहृदयः स्वजनानुबद्धः ।। ६ ।।

रामः - अम्बाः! अभिवादये।

सर्वाः - जाद! चिरं जीव। दिट्ठिआ वड्ढामो अवसिदपडिण्णं तुमं कुसळिणं सह वहूए एक्खिअ। (जात! चिरं जीव। दिष्ट्या वर्धामहे अवसितप्रतिज्ञं त्वां कुशलिनं सह वध्वा प्रेक्ष्य।)

रामः - अनुगृहीतोऽस्मि।

लक्ष्मणः- अम्बाः! अभिवादये।

सर्वाः - जाद! चिरं जीव। (जात! चिरं जीव।)

लक्ष्मणः - अनुगृहीतोऽस्मि।

सीता - अय्य! वन्दामि। (आर्याः! वन्दे।)

सर्वाः - वच्छे! चिरमङ्गळा होहि। (वत्से! चिरमङ्गला भव।)

सीता - अणुग्गहिदम्हि। (अनुगृहीतास्मि।)

भरतः - आर्य! अभिवादये भरतोऽहमस्मि।

रामः - एह्येहि वत्स! इक्ष्वाकुकुमार! स्वस्ति, आयुष्मान् भव।

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाण -
मालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।
उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं
प्रल्हादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ।। १७ ।।

भरतः - अनुगृहीतोऽस्मि। आर्ये! अभिवादये भरतोऽहमस्मि ।

सीता - अय्यउत्तेण चिरसञ्चारी होहि। (आर्यपुत्रेण चिरसञ्चारी भव।)

भरतः - अनुगृहीतोऽस्मि। आर्य! अभिवादये ।

लक्ष्मणः- एह्येहि वत्स! दीर्घायुर्भव। परिष्वजस्व गाढम् । (आलिङ्गति।)

भरतः- अनुगृहीतोऽस्मि। आर्य प्रतिगृह्यतां राज्यभारः ।

रामः- वत्स! कथमिव ।

कैकेयी- जाद! चिराहिळसिदो खु एसो मणोरहो । (जात! चिराभिलषितः खल्वेष मनोरथः।)

(ततः प्रविशति शत्रुघ्नः।)

शत्रुघ्नः- विविधैर्व्यसनैः क्लिष्टमक्लिष्टगुणतेजसम् ।
द्रष्टुं मे त्वरते बुद्धी रावणान्तकरं गुरुम् ।। ८ ।।

(उपगम्य।) आर्य! शत्रुघ्नोऽहमभिवादये ।

रामः- एह्येहि वत्स! स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

शत्रुघ्नः- अनुगृहीतोऽस्मि। आर्ये अभिवादये ।

सीता - वच्छ! चिरं जीव। (वत्स! चिरं जीव।)

शत्रुघ्नः- अनुगृहीतोऽस्मि। आर्य ! एतौ वसिष्ठवामदेवौ सह प्रकृतिभिरभिषेकं पुरस्कृत्य त्वद्दर्शनमभिलषतः ।

तीर्थोदकेन मुनिभिः स्वयमाहूतेन
नानानदीनदगतेन तव प्रसादात् ।
इच्छन्ति ते मुनिगणाः प्रथमाभिषिक्तं
द्रष्टुं मुखं सलिलसिक्तमिवारविन्दम् ।। ९ ।।

कैकेयी - गच्छ जाद! गच्छ जाद! अभिळसेहि अभिसेअं। (गच्छ जात! अभिलषाभिषेकम्।)

रामः - यदाज्ञापयत्यम्बा।

(निष्क्रान्तः।)

(नेपथ्ये)

जयतु भवान्। जयतु स्वामी। जयतु महाराजः। जयतु देवः।

जयतु भद्रमुखः। जयत्वार्यः । जयतु रावणान्तकः।

कैकेयी - एदे पुरोहिदा कच्चुइणो पुत्तअस्समे विजअघोसं वड्ढअन्तो आसीहि पूजअन्ति। (एते पुरोहिताः कञ्चुकिनः पुत्रकस्य मे विजयघोषं वर्धयन्त आशीर्भिः पूजयन्ति।)

सुमित्रा - पइदीओ परिचारआ सज्जणा अ पुत्तअस्समे विजअं वड्ढअन्ति। (प्रकृतयः परिचारकाः सज्जनाश्च पुत्रकस्य मे विजयं वर्धयन्ति।)

(नेपथ्ये)

भो भो जनस्थानवासिनस्तपस्विनः! श्रृण्वन्तु श्रृण्वन्तु भवन्तः।

हत्वा रिपुप्रभवमप्रतिमं तमौघं
सूर्योऽन्धकारमिव शौर्यमयैर्मयूखैः ।
सीतामवाप्य सकलाशुभवर्जनीयां
रामो महीं जयति सर्वजनाभिरामः ।। १० ।।

कैकेयी - अम्महे, पुत्तस्स मे विजअधोसणा वड्ढइ। (अम्महे पुत्रस्य मे विजयघोषणा वर्धते।)

(ततः प्रविशति कृताभिषेको रामः सपरिवारः।)

रामः - (विलोक्यकाशे।) भोस्तात!

स्वर्गेऽपि तुष्टिमुपगच्छ विमुञ्च दैन्यं
कर्म त्वयाभिलषितं मयि यत् तदेतत् ।
राजा किलास्मि भुवि सत्कृतभारवाही
धर्मेण लोकपरिरक्षणमभ्युपेतम् ।। ११ ।।

भरतः - अधिगतनृपशब्दं धार्यमाणातपत्रं
विकसितकृतमौलिं तीर्थतोयभिषिक्तम् ।
गुरुमधिगतलीलं वन्द्यमानं जनौधै -
र्नवशशिनमिवार्यं पश्यतो मे न तृप्तिः ।। १२ ।।

शत्रुघ्नः - एतदार्याभिषेकेण कुलं मे नष्टकल्मषम् ।
पुनः प्रकाशतां याति सोमस्येवोदये जगत् ।। १३ ।।

रामः - वत्स लक्ष्मण! अधिगतराज्योऽहमस्मि।

लक्ष्मणः - दिष्ट्या भवान् वर्धते।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः - जयतु महाराजः । एष खलु तत्रभवान् विभीषणो विज्ञापयति, सुग्रीवनीलमैन्दजाम्ब–वद्धनूमत्प्रमुखाश्चानुगच्छन्तो विज्ञापयन्ति— दिष्ट्या भवान् वर्धत इति ।

रामः - सहायानां प्रसादाद् वर्धत इति कथ्यताम् ।

काञ्चुकीयः - यदाज्ञापयति महाराजः।

कैकेयी - धण्णा खु म्हि । इदं अब्भुदअं अओज्झाअं पेक्खिदुं इच्छामि । (धन्या खल्वस्मि। इममभ्युदयमयोध्यायं प्रेक्षितुमिच्छामि।)

रामः - द्रक्ष्यति भवती । (विलोक्य।) अये प्रभाभिर्वनमिदमखिलं सूर्यवत् प्रतिभाति। (विभाव्य।) आ ज्ञातम् । सम्प्राप्तं पुष्पकं दिवि रावणस्य विमानम् । कृतसमयमिदं स्मृतमात्रमुपगच्छतीति। तत् सर्वै रारुह्यताम् ।

(सर्व आरोहन्ति।)

रामः - अद्यैव यास्यामि पुरीमयोध्यां

सम्बन्धिमित्रैरनुगम्यमानः ।

लक्ष्मणः - अद्यैव पश्यन्तु च नागरास्त्वां
चन्द्रं सनक्षत्रमिवोदयस्थम् ।। १४ ।।

(भरतवाक्यम्।)

यथा रामश्च जानक्या वन्धुभिश्च समागतः ।
तथा लक्ष्म्या समायुक्तो राजा भूमिं प्रशास्तु नः ।। १५ ।।

(निष्क्रान्ताः सर्वे।)

सप्तमोऽङ्कः।

प्रतिमानाटकं समाप्तम्।

❖❖❖❖